

RIG

NR 1 2019

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

RIG KULTURHISTORISK TIDSKRIFT

Nummer 1 2019

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap
(ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

Lotten Gustafsson Reinius, Etnografiska museet, Stockholm

Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum

Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi

Fredrik Nilsson, Centrum för Öresundsstudier,

Lunds universitet

Ulf Palmfelt, Institutionen för kulturanthropologi och

etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland

Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,

Umeå universitet

Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,

Lunds universitet

Marie Steinrud, Institutionen för etnologi, religionshistoria

och genusvetenskap, Stockholms universitet

Marie Ulväng, Ekonomisk-historiska institutionen,

Uppsala universitet

Per Widén, Institutionen för idé- och lärdoms historia,

Uppsala universitet

Omslagsbild: Emelie Höggqvist i titelrollen i pjäsen *Orleanska jungfrun* av Friedrich Schiller 1847.

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppgive namn, adress och e-post.

Scenens demimonder

Stockholms skådespelerskors försörjningsmöjligheter decennierna före och efter sekelskiftet 1800¹

Marie Steinrud

Måndagen den första augusti 1791 kunde läsaren av *Stockholms-Posten* ta del av en insändare, som ville upplysa om hur gångna tidens vidskepelser fortfarande var vid full vigör i huvudstaden. Sitt påstående grundade insändaren på två – med blod – skrivna papperslappar, nyligen funna i nyckelhålet till en av huvudstadens kyrkdörrar. Papperslapparna var ställda till Satan själv, hin Onde, och innehöll ett förslag till en överenskommelse; kropp och själ mot framgång och pengar. Tidningen publicerade en avskrift av båda kontrakten, med namnen borttagna och lovade att för all framtid dölja vilka de inblandade personerna var.

Jag *** gifwer dig Satan tilstond at de förrsta barn jag föder till werlden när det blir Tjuge et åhr om du Satan lagar på någodt at jag har en liten papperslapp i min ena stora tjolsek med de 5 nommer som kommer ut den förrsta dragningen som blir på Nummerloteri och om det är möjligt at du Satan kann laga så at jag inom 3 månader är gift med ** samt inom 3 månader angacherad wid Dramatiska Theatern så få mitt andra barn då det blir 17 åhr. – Men kan du laga at endast et af dessa begerta saker sker och ej alt sammans så får du Satan ej mera än et barn och det det äldsta när det blir 21 åhr. Stockholm den 24 januari 1789.²

Citatet avslöjar vad skribenten åstundar så hett och vad hon är beredd att offra för att få det. Pengar så klart, och kärlek (eller åtminstone äktenskap), men också detta, att anställas vid "Dramatiska Theatern". Och för att

få det är hon beredd att offra inte sig själv, men väl sina ännu ofödda barn, något som tidningen menar "ger fasa, och bewisar på en gång det yttersta wanwett och det hårdaste hjerta". Trots att namnen på de inblandade personerna var borttagna var gissningarna snart i full gång. De som utpekades som skyldiga till de två kontrakten ansågs allmänt vara två skådespelerskor, Ebba Jeanette Morman (1768–1802) och Lisette Stenberg (1770–1847) och hon till den skrivelse som är citerad här ovan (Levertin 1909:95, *Korrespondenten*, *Landskrona tidning* 1889-12-31).

Den korta artikeln i *Stockholms-Posten* väcker många frågor. Vad är det för tillvaro som de två författarna till kontrakten traktar efter, så mycket att de är beredda att ingå en pakt med Satan? Och vad var det med skådespelaryrket som var så lockande?

I den här artikeln är det skådespelerskornas tillvaro decennierna före och efter sekelskiftet 1800 som står i centrum. Deras prestationer på scenen och positioner i samhället gör dem intressanta som individer med en egen agenda, men också som representanter för kvinnor med ett yrkesliv. Syftet är att analysera skådespelerskornas levnadsförhållanden med betoning på åren 1780 till 1850 och fokus ligger på de försörjningsmöjligheter som stod till buds för dem. Fem kvinnor utgör basen för diskussionen och får exemplifiera de diskussioner som förs. Utöver Lisette Stenberg och Ebba Jeanette Morman tillkommer ytterligare tre: Maria Charlotta Erikson (1794–1862), Christina Wilhelmina Enbom

(1804–1850) och Sophia Magdalena Wäström (f. 1778). Flera av kvinnorna var välkända skådespelerskor och finns nämnda i många källor där Stockholms teatrar står i centrum. Deras gärningar på scenen har föranlett att de även idag är intressanta som aktörer, men också som representanter för kvinnor med ett yrke.

Studien som ligger till grund för den här artikeln är kvalitativ och har ett mikrohistoriskt perspektiv och angreppssätt. Det är det individuella människoödet som står i centrum och genom detta vill jag också se hur kvinnorna kunde – och ville – agera inom det samhälle som de levde och verkade i. Mitt arbetssätt kan beskrivas som dels kronologiskt, dels tematiskt.³ Studiens utgångspunkt utgörs av ett livsloppsperspektiv och jag har följt de fem skådespelerskorna från vaggan till graven, med viss betoning på tiden då de var aktiva skådespelerskor. Jag har följt dem genom deras liv, men även personer i deras närhet, som föräldrar, styvföräldrar, äkta män, barn och nära vänner. Generellt är källorna få och innehåller bara bitar av information. Det är främst efter kvinnornas debut som skådespelerska som deras tillvaro väcker mer uppmärksamhet och på det sättet också lämnar fler spår i källorna – och det ännu mer om skådespelerskans prestationer på scenen var en succé. Materialet består till största delen av information från kyrkböcker och mantalslängder, juridiska dokument och bouppteckningar, men också mer individknutet material har använts, som memoarer. Innehållet i de olika källorna är varierande, men den gemensamma faktorn är att de alla är kopplade till de fem kvinnorna eller till någon av dem närstående.

Det mikrohistoriska angreppssättet lyfter fram både det individuella och det strukturella perspektivet som tillsammans sprider ljus över skådespelerskornas levnadsförhållanden under den här perioden. Hur hanterade kvinnorna de egna ambitionerna att vara yrkesverksamma med samhällets syn på den kar-

1. Skådespelerskan Maria Charlotta Erikson, här tecknad av Maria Röhl 1832 (Kungliga biblioteket).

riär de valt som osedlig och liderlig? En individs möjligheter att välja sin egen livsväg är avhängigt av faktorer som samhällsposition, etnicitet, ålder men också tid och rum. Det specifika samhällets kulturella förståelser och tolkningsramar, till exempel av en uppfattning om kvinnans plats, påverkar de individuella möjligheterna att utforma sitt liv. Det mikrohistoriska perspektivet gör det möjligt att utmana de generella historiska berättelserna. Den amerikanska historikern Charles W. Joyner kallar denna metod för ”asking large questions in small places”, och betonar att den studerade gruppen behöver vara numerärt begränsad och väldefinierad (Joyner 1999:1, jfr Svensson 2006). Genom att ha förståelse för och kunna fokusera på individens speciella livsöde blir det möjligt att studera deras valmöjligheter men även de gränser som ut-

gör deras livslopp (Skrede & Tornes 1983:9–11, 22).

Forskning om skådespelerskor under 1700- och 1800-talen fokuserar ofta på biografiska fakta om kvinnornas – ofta berömda – liv, på deras framträdanden och publikens mottagande, kryddade med skandaler och redogörelser för deras utseende, kläder och uppförande. Till stor del beror detta på källläget, som är mycket besvärligt med få uppgifter om deras vardagsliv. Arbetsförhållandena och tillvaron på teatrar har också de hamnat i fokus för några studier, där inkomster och försörjningsmöjligheter diskuteras tillsammans med skådespelerskornas ofta utsatta position i samhället. Skådespelerskornas arbetsvillkor står också i fokus för flera studier, där lön och försörjningsmöjligheter är i centrum för frågeställningarna (Bab 1915, 1974:108).⁴ På senare tid har studier om skådespelerskorna som yrkeskvinnor publicerats. Både Tracy C. Davies (1991) studie om viktorianska skådespelerskor i Storbritannien och Ingeborg Nordin Hennels (1997) avhandling om skådespelerskorna på Kungliga Teatern i Stockholm under 1800-talets första hälft fokuserar båda på skådespelerskorna som grupp och hur deras livs- och arbetsvillkor såg ut under 1800-talet.

Ekonomi på individnivå

Historikern Alexandra Shepard har i sin forskning pekat på de rationella beslut som individer fattade kring sina ekonomiska förhållanden under tidigmodern tid (Shepard 2015:2, 310). Skådespelerskorna utgör ett tydligt exempel på detta. Deras rykte var förknippat med extravagans, med slöseri och med skörlevnad och de beslut de fattade har tidigare tolkats i linje med detta och fördömt den här typen av konsumtion, men det är även möjligt att se den som logisk och nödvändig när kvinnorna skulle bygga en karriär för att överleva, utvecklas och nå framgång inom sitt yrke. Genom att studera deras försörjningsmöjligheter och de ekonomiska val de

stod inför kan de fem skådespelerskorna visa på andra tolkningsmöjligheter (Ilmakunnas, Rahikainen & Vainio-Korhonen 2017).

De fem skådespelande kvinnorna har flera saker gemensamt. Först och främst var de alla aktiva och verksamma i första hand vid teatrar i Stockholm. De var aktiva skådespelerskor i en tid då teatern i Sverige förändrades från att ha varit ett arbetsplats främst för utländska teatergrupper till att bli en nationell angelägenhet. De ansökte även alla om konkurs minst en gång under sin tid som aktiva skådespelerskor. Dessa ansökningar gör det möjligt att följa skådespelerskornas ekonomiska förutsättningar och att se en sorts vardagskonsumtion hos kvinnorna, en konsumtion som annars inte finns bevarad i källor.

Att begära sig i konkurs, eller cession som var det uttryck som var förhärskande under den här perioden, innebar rent konkret att man som individ inte längre kunde fullgöra de skyldigheter man hade till sina kreditorer. Detta var visserligen inte något ovanligt i ett samhälle där kreditmarknaden var betydligt mer utvecklad än idag, men betydde heller inte att det, på en individnivå, inte var stigmatiserande (Muldrew 1998:194, Finn 2007:153). Dock fanns det även fördelar med ett konkursförfarande; under ansökningstiden var gäldenären skyddad mot utmätningar och konkursen kunde också innebära en möjlighet till sanering av de ofta mycket trassliga ekonomiska förhållandena, en möjlighet att så att säga börja om (Hayen 2017:141). Proceduren att gå i cession startade med att personen gick till domaren med en ansökan om att avstå alla sina egendomar till sina kreditorer och en förklaring till vad som föranlett cessionen. Kreditorerna, som i och med detta blev borgenärer, kallades till ett möte där de kunde presentera sina krav på gäldenären.

Rent generellt kan det vara svårt att få en uppfattning om hur många skådespelerskor som ansökte om konkurs under den här perioden. Till viss del handlar det om att skåde-

spelerskorna även kunde vara sångerskor och musiker, eller börja sin bana som kör-sångerska på Operan för att sedan ägna sig i huvudsak åt talroller, men många av talrollerna innehöll även sångnummer. Detta medför att det ibland är svårt att avgöra kvinnans yrke. Under den undersökta perioden lämnades tolv konkursansökningar in av kvinnor med titeln skådespelerska (eller aktris), men hela fyra av dessa stod Lisette Stenberg för och Ebba Morman för tre.⁵ Trots att skådespelerskorna generellt beskylldes för att leva ett slarvigt liv, inte minst ekonomiskt, med många skulder, var det inte särskilt många som till slut faktiskt ansökte om konkurs.⁶

Kvinnors arbete på scenen

Att kvinnor alltid arbetat och alltid haft yrkesliv och karriärer, oavsett om det varit avlönat arbete i mer traditionell bemärkelse eller oavlönat arbete inom det egna hushållet, är inget nytt. Hur kvinnors arbetsliv har betraktats i historien är avhängigt av hur ”arbete” har definierats. Många definitioner fokuserar ofta på arbetet i förbindelse med försörjning, där också just lönen hamnar i centrum. I många fall exkluderar detta det arbete som kvinnorna utförde i hemmen, men det osynliggör också det faktum att vad som betraktas som arbete inte bara är avhängigt av kön utan också av samhällsposition och status (Hedenborg & Wikander 2003, Wikander 1999, Steinrud 2008:137–138, Ling 2016:19–23).

Kvinnors arbete vid och agerande på scenen har en invecklad historia i Europa, i synnerhet som det länge var förbjudet för dem att uppträda. Under senare delen av 1600-talet lättade detta och fler och fler kvinnor trädde ut på scengolvet. Detta ska dock inte tolkas som att kvinnor inte arbetade på teatern eller uppträdde på scener runt om i Europa tidigare, utan att deras framträdanden snarare i huvudsak varit av mer privat karaktär, utförda i en kontrollerad miljö, ett nöje som var vanligt inom överklassen. Att framträda inför en betalande publik förknippade

skådespelerskorna med ”publika kvinnor” i samhället, och kopplingarna mellan skådespeleri och prostitution låg nära till hands (Pullen 2005:22–30, Nussbaum 2010:8). Lisette Stenberg, Ebba Jeanette Morman, Maria Charlotta Erikson, Christina Wilhelmina Enbom och Sophia Magdalena Wäström var alla skådespelerskor, ett yrkesval som knappast var socialt accepterat för anständiga kvinnor under den här perioden. Det var dygder som anständighet, renhet, sparsamhet och underkastelse som ingick i den sanna kvinnans repertoar. Underförstått låg att det var i det egna hemmet som dessa dygder skulle blomma ut, trots att kvinnor i realiteten i hög grad arbetade utanför hemmet (Welter 1966, jfr Ulvros 2005).

Samtida pjäser erbjöd kvinnorna få roller, just på grund av det tidigare förbudet, vilket ledde till att många kvinnor uppträdde i så kallade ”byxroller”, det vill säga kvinnor som spelade mansroller (Rosenberg 2000: 22–24).⁷ Detta ledde till debatt och den allmänna uppfattningen var att kvinnor som uppträdde i byxroller riskerade att förlora sin femininitet. Dessutom var det fram till mitten av 1700-talet förbjudet i Sverige för kvinnor att klä sig i mansbyxor och länge efter det var misstänksamheten stor mot kvinnor i byxor, ett klädesplagg som gjorde att både benen och baken anades under tyget (Liliequist 2002).

1700- och 1800-talens teaterliv framställs ofta i motsägelsefulla termer, såväl i samtida reportage som i memoarer, beskrivningar och minnen. Å ena sidan lyfts det glamorösa fram, glittrande skratt, konstfärdiga kostymer och vackra pjäser. Å andra sidan målas en annan sida fram, där skådespelarnas låga sociala status lyfts fram, de dragiga scenerna och de usla försörjningsvillkoren. Helt klart är att välja ett yrke som innehöll skådespeleri, dans eller sång innebar under den här perioden allt annat än social status. Yrket betraktades med misstänksamhet från allmänhetens håll, och kvinnor som på olika sätt hade sin anställning

vid teatern ansågs syndfulla och fallna. Detta levde kvar länge, trots att olika typer av utbildningar och teaterskolor grundades och bättre villkor för skådespelarna drevs igenom. Under den här perioden blir också skådespeleriyrket kopplat till det att vara en *artist*, och som sådan skulle hon (eller han) besitta något särskilt, detta odefinierbara *det* som kan beskrivas som ett kall och som gjorde det näst intill omöjligt att vara något annat än just skådespelare. Även om teaterintresset var stort i Sverige generellt och i Stockholm i synnerhet, var skådespelarens sociala position fylld av osäkerhet och dubbelmoral. Mest drabbades kvinnorna av detta. En del skådespelerskor beundrades och hyllades dock av sin samtid. Deras berömmelse och framgång gjorde det möjligt för dem att skapa sig goda inkomster och ett gott liv (Nordin Hennel 1997:158–160, Howe 1994:19–23, Gilder 1931).

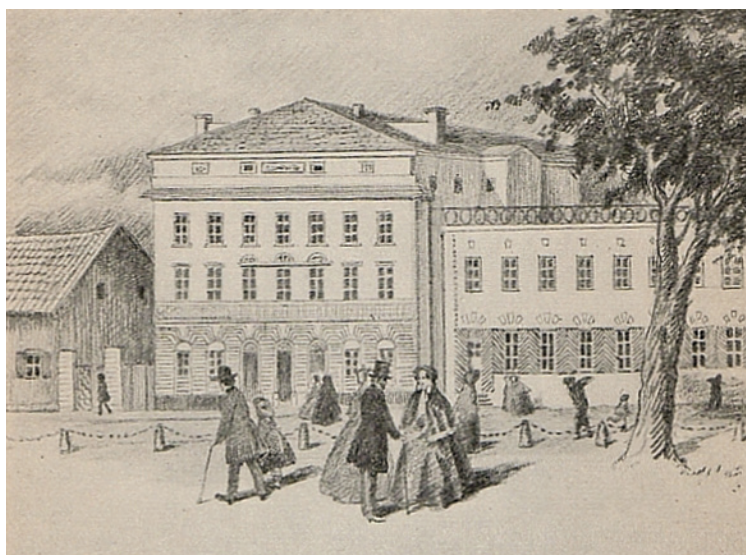
Stockholms teatrar

Stockholms teatrar var under 1700-talets sista decennier och första halvan av 1800-talet nära förknippat med kung Gustav III. Ett av hans stora intressen utgjordes av teaterväsendet och han ville skapa en svensk teater med

en svensk teatertrupp som framförde pjäser på svenska. Han reformerade och förbättrade villkoren för skådespelarna och för teatrarna. De tillgängliga offentliga teaterscenerna i Stockholm vid tiden kring sekelskiftet 1800 var främst två: Kungliga Operan vid Gustav Adolfs torg och Arsenalsteatern (eller Kongliga Mindre Teatern) i palatset Makalös i Kungsträdgården (Stribolt 1982:11–13). Anledningen till detta något magra urval var förstås det kungliga teatermonopolet som infördes 1798 för att skydda de nyinrättade teatrarna från konkurrens, ett monopol som kvarstod fram till 1842 (Stribolt 1982:15–18). Ytterligare en tongivande teaterscen var den så kallade Stenborgska teatern eller den Nya svenska teatern⁸, verksam 1784–1799. Det var en av de två största och mest populära teatrarna i huvudstaden under den gustavianska tiden. Fram till Dramatens grundande 1788 var den Stenborgska teatern också den enda fasta dramatiska teatern som använde svenska som spelspråk. Det var far och son Stenborg, Petter (1719–1781) och Carl (1752–1813), som förestod teatern (Flodmark 1893: 3–15).

1700- och 1800-talens teatrar var en av de mycket få miljöer dit alla samhällsklasser

2. Anders Lindebergs Nya teatern efter en teckning av Hilding Nyman. Huset låg på Östra Trädgårdsgatan (nuvarande Kungsträdgårdsgatan) (CC BY NC SA).

hade tillträde. Att teatrarna var välbesökta var det ingen fråga om. Inte nog med att man kunde roa sig en stund, här fanns alltid chansen till informationsutbyte och till skvaller. Teatern var inte heller bara ett rum att betrakta skådespelarna på scenen. De hästskoformade salongerna var utmärkta platser för publiken att låta sig betraktas och – förstås – betrakta andra. Även placeringen i salongen röjde samhällshierarkierna. Ju längre bort från scenen man satt desto lägre i den sociala hierarkin befann man sig (Stribolt 1982:15–17, Hellsing 2013:49, 67, 92).

Det kungliga teatermonopolet var orsak till flera häftiga debatter under sekelskiftet 1800. En av dessa debatters frontfigurer var kapten Anders Lindeberg (1789–1849), ett känt namn inom den svenska offentligheten och teatern i huvudstaden. Han var författare, journalist och publicist och kritiserade det kungliga teatermonopolet i flertalet skrifter. Bakgrunden var bland annat att han också ville starta en teater, men nekades. 1834 skrev han ett brev till justitieombudsmannen och ifrågasatte kungens handlande i frågan och anklagade honom för att handla i egen sak och emot lagen. Lindeberg häktades och anklagades för majestätsbrott, fälldes och dömdes till döden. Domen ändrades dock omedelbart till tre år på fästning, en nåd som Lindeberg vägrade att ta emot. Istället krävde han att domen skulle verkställas. För att undkomma den allt mer besvärande situationen räddade sig regeringen genom att utdela amnesti till åminnelse av kung Karl XIV Johans ankomst till Sverige. Den allt mer farsliknande rättegången med dess efterspel rönt stor uppmärksamhet och Lindeberg blev ett namn att räkna med (Holm 1980/1981:339, Stribolt 1982:181ff.). Detta gjorde dock inte att hans ansökningar om att få starta en privat teater bifölls och till slut bestämde han sig för att trots detta inviga Nya teatern vid Kungsträdgården i november 1842 och bidrog därmed till att avskaffa monopolet (Stribolt 1982:18–20). Lindeberg hade dock länge lidit av eko-

nomiska bekymmer och efter en tid fick han ge upp sin teaterdröm (Holm 1980/1981:339).

Demimonderna

Alexandre Dumas d.y. skrev en komedi 1855 med titeln *Le Demi-monde*, där huvudrollsinnehavaren baronessan Suzanne D'Ange tillhör det skikt i det parisiska samhället fyllt av kvinnor, vilkas äkta makar sällan eller aldrig syns till, vilkas rykte för alltid är besmittat efter de "affärer" de haft med andra män. Termen "demi-monde" syftar på denna "halv-värld" som de ansågs leva i, där dyrbar mat, kostbara kläder, smycken och ett ständigt sökande efter njutning och tillfredsställelse var deras främsta kännetecken. Kvinnorna benämndes ibland *demimondaines* och de smartare av kvinnorna investerade sin förmögenhet för framtiden, till den tid när deras skönhet och ungdom inte längre var en tillgång för dem. Andra slutade sina dagar i fattigdom, efter att ha uttömt alla sina resurser och inte sparat något inför ålderdomen. Dessa *demimondaines* var förknippade med olämpligt beteende, ett beteende som ofta kontrasterades mot de högre ståndens – även om de själva gärna hade associerats med dem. Droger, alkohol, hasardspel, slöseri och extravaganta kläder ansågs vara utmärkande för dessa kvinnor, tillsammans med sexuell promiskuitet (Richardson 2004:1–4, 34, 63). Detta är på många sätt en diskurs som återkommer när det gäller skådespelerskorna i Stockholm under det sena 1700- och tidiga 1800-talet.

Ingeborg Nordin Hennel har i sin studie över de svenska skådespelerskorna under 1800-talets första hälft studerat deras sociala ursprungsmiljö. Hon utgår från de 39 anställda i olika ensembler vid Kungliga Teatern under perioden 1813 till och med 1839 och pekar på att en tredjedel av de individer hon studerat hade en bakgrund med kopplingar till teatern och att många av skådespelerskorna saknade känd far (och i vissa fall mor) och att

3. "Des dames d'un demi-monde, mais n'ayant pas de demi-jupes" – damer av "halv värld", dock utan halva kjolar. (Honoré Daumier i *Le Charivari*, 11 maj 1855. The Metropolitan Museum of Art, acc. 22.61.200).

de kom från en instabil uppväxtmiljö. Detta, tillsammans med det faktum att döttrar ur adels- och prästfamiljer saknades – liksom döttrar till lantbrukare – vittnar om en svag social ställning för skådespelerskorna (Nordin Hennel 1997:56–57). För svenskt vidkommande visar Nordin Hennels studie att skådespelaryrket inte var ett utpräglat yrke som går i arv, som i Frankrike, utan att andra faktorer spelade in, som att man fostrades in i miljön eller kom från en svag social bakgrund. Den här bilden stämmer väl överens med de fem kvinnornas bakgrund. Av dem är det egentligen bara två som kom från till synes ordnade förhållanden med gifta föräldrar, där fadern även hade ett yrke och av allt att döma försörjde familjen. Erikson, Enbom och Morman var alla resultatet av utomäktenskapliga förbindelser, även om Mormans far erkände

faderskapet vid dotterns födelse och dessutom uppgav sig vara trolovad med modern, en förbindelse som var så nära ett äktenskap man vid den här tiden kunde komma (Bringéus 1993:22–56).⁹

Åtminstone en av de fem kvinnorna som står i centrum för den här studien, Maria Charlotta Erikson, växte upp i en miljö där teatern och scenens värld var en del av hennes vardag. Flertalet källor pekar ut den franske violinisten och konsertmästaren Pierre Joseph Lambert (1745/47–1807) som Eriksons far, eller möjligen hans son (Topelius 1957:187–188).¹⁰ Lambert var med i Monvels (Jacques Marie Boutet, 1745–1812) teatergrupp och det Lambertska hushållet var ett vanligt tillhåll för teaterfolket (Karle 2001:110–114). I hushållet arbetade Eriksons mor vid tiden för hennes tillblivel-

se och kopplingen till namnet Lambert blir nog så självklar (Torsslow 1953:363).¹¹ Oavsett hur det var med den saken, måste teaterns värld legat nära till hands för både modern och dottern, som redan i elvaårs-åldern antogs som elev vid Kungliga Teatern (Torsslow 1953:363). Ett par år efter Eriksons födelse gifte sig hennes mor med en före detta kammartjänare, Emanuel Ericsson, och Maria Charlotta Erikson växte upp med sin styvfars efternamn.¹² Hon gjorde flera studieresor till Paris för att studera skådespeleri och vid 18 års ålder gifte hon sig med kormästaren Johan Fredric Wikström (1779–1865), ett äktenskap som varade i tio år och resulterade i fyra barn och en skilsmässa 1821.¹³

Ebba Jeanette Morman var född 1769 och utomäktenskaplig dotter till lakejen Anders Morman och hans fästmö Anna Lisa Folcker.¹⁴ Morman debuterade i november 1791, då på Kungliga Dramatiska Teatern i rollen som Zelimer i *Den bedragne Bachan*. Hon var då fortfarande gift med dåvarande fältrevisorn Johan Peter Brolin, ett äktenskap hon ingått den 28 december 1788. I praktiken levde de dock redan åtskilda och under våren 1802 blev deras skilsmässa klar. Anledningen var att Brolin ”genom otrohet sin äktenskapsrätt förverkar emot dess Hustru Ebba Jeanette Morman”.¹⁵ Brolin hade erkänt att han haft ett förhållande med pigan Sophia Dorothea Dahlberg, ett förhållande som vid sekelskiftet 1800 resulterat i en dotter, som dog efter ett halvår.¹⁶ Morman hade sedan tidigare ett förhållande med den kände skådespelaren Carl Schylander (1748–1811) och knappt ett halvår efter skilsmässan ingick de ett äktenskap som varade i knappt en och en halv månad innan Morman 33 år gammal dog i lungdot, en sjukdom som även tog makens liv nio år senare (Hofberg 1906:446, Nordensvan 1917:63).

Precis som Maria Charlotta Erikson blev Christina Wilhelmina Enbom tidigt elev vid Kungliga Teatern. Hon föddes i Stockholm

1804 som dotter till arklihintlangaren Johan Enbohm och hans hustru Christina Catharina Norrman. Precis som Stenberg var Enbom begåvad med en vacker sångröst och hon var först anställd i operakören i början av 1820-talet för att sedan i huvudsak agera inom talteatern. Ett par år efter debuten gifte hon sig med kaptenen Anders Lindeberg (1789–1849), ett äktenskap som varade i sju år och som upplöstes 1833 (Lager 1950:493). Både Maria Charlotta Erikson och Christina Wilhelmina Enbom blev som barn antagna som teater elever och växte på det sättet upp inom teaterns värld. Det var egentligen med Gustav III:s nationella teater som tanken på en scenkonstnärlig nationell utbildning dök upp. Han hämtade inspiration från Paris när han redan 1780 gav två sångare, Carl Stenborg och Lars Lalin, i uppdrag att ta sig an elever, även om tidigare privata initiativ funnits (Nordin Hennel 1997:63). Från 1790-talet och framåt fanns flera olika pensionsinrättningar runt om i Stockholm, där eleverna fick undervisning i ämnen som sång, deklamation och scenkonst, men även i läsning och skrivning. Flera skilda dokument vittnar om att tillvaron i dessa pensioner knappast var en dans på rosor. Anmärkningarna mot pensionerna spände från anklagelser om vårdslöshet med elevernas hälsa och dålig kosthållning till kritik mot deras moraliska fostran (Nordin Hennel 1997:71–73). Detta till trots lockades många föräldrar att sätta sina barn i någon av teatrarnas elevpensioner. Möjligheten till utbildning och eventuellt en framtida försörjning för barnen hägrade. I synnerhet var försäljningsaspekten viktig när det gällde de unga flickorna (Nordin Hennel 1997:58).

De tre övriga kvinnornas, Stenberg, Morman och Wäström, väg in i teateryrket är däremot svårare att kartlägga. Stenberg var född i Hedvig Eleonora församling i Stockholm den 23 oktober 1770 som dotter till kammarskrivaren vid Kungliga Tull Directionen Peter Marcus Stenberg och hans

hustru Anna Maria Ekelund. Åtta år senare blev kammarskrivare Stenberg befordrad till tullbevakningskontrollör i Göteborg, varpå han och familjen flyttade dit. 1781 avancerade han till packhusinspektör i Norrköping, dit han flyttade med sin dotter. Hustrun hade avlidit tidigare, och bara fem år efter flytten till Norrköping avled han i lungsjuka (Flodmark 1896:4).¹⁷ Utifrån bouppteckningen efter Stenbergs far kan man se att han kostade på henne en musikalisk utbildning, vid dödsfallet stod han bland annat i skuld till organisten Steinchen för dotterns undervisning.¹⁸ Lisette Stenberg måste ha flyttat mer eller mindre omedelbart efter faderns död till Stockholm och där sökt sig till teaterns värld. Troligtvis måste även Sophia Wäström (f. 1778) fått någon sorts musikalisk fostran innan hon och hennes syster flyttade till Stockholm och tog tjänst på Operan. Hon är, jämfört med de övriga fyra kvinnorna som står i centrum för den här undersökningen, minst – om alls – känd för eftervärlden. Hon föddes i Veckholm utanför Enköping som dotter till skolmästaren Anders Veström och hans hustru Ulrica Sundelius.¹⁹ Wäström hade flera syskon, bland annat den fem år yngre systern Maria Gustava; de flyttade tillsammans någon gång i början av 1800-talet till Stockholm för att ge sig in i teaterns värld.²⁰ Men ganska snart efter flytten hamnade Wäström i ekonomiska trångmål och hamnade på obestånd, en situation hon kom att dras med resten av sitt liv.²¹

För många av skådespelerskorna var valet att uppträda på teatern taktiskt; kvinnorna erbjöds en karriär och en möjlighet att gifta sig ”uppåt” i samhället. För de, i många fall, fattiga föräldrarna var detta ett sätt att förse den uppväxande generationen med en väg ut ur fattigdomen. Barnen försågs med en utbildning och en chans att träna inför sina kommande karriärer, vilket i sin tur kunde ge dem tillträde till helt andra sociala arenor än de kom ifrån (Nordin Hennel 1997:62–67). Nordin Hennel pekar också på det faktum att

en del av skådespelerskorna blev mer eller mindre offentliga älskarinnor till både kungligheter och överklassen och kunde därför leva under betydligt tryggare ekonomiska förhållanden. Några av dessa mer kända skådespelerskor var Sophie Hagman (1758–1826), som levde tillsammans med prins Fredrik Adolf, yngre bror till kung Gustav III, i 15 år, och Emelie Höggvist (1812–1846), som hade en långvarig relation med Oskar I, samt Hanna Styrell (Stjernblad) (1842–1904), vars förhållande med Karl XV var en välkänd offentlig hemlighet (Elgklou 1984: 50, 68, 110). Dessa kvinnors öden var dock på inga sätt vanligt förekommande, snarare beskrivs tillvaron för skådespelerskorna som hård och arbetstyngd, och när de aktiva åren var över väntade ofta en ålderdom i fattigdom.

Sammanfattningsvis kan man för de fem kvinnornas vidkommande säga, att deras sociala status var så pass låg att de hade lite eller inget att förlora på att söka sig till teatern. Den som skiljer sig från detta resonemang är dock Sophia Magdalena Wäström, som hade en skollärare till far och var uppvuxen med gifta föräldrar och tillhörde en annan socialgrupp än de övriga kvinnorna.

Karriär

En skådespelerskas offentliga tillvaro påbörjades med hennes debut, som vanligtvis skedde i 20-årsåldern. I samband med debuten övervakades publikens reaktioner och de recensioner och utlåtanden som förhoppningsvis publicerades i tidningarna. Många av de mer berömda skådespelerskornas historia följer samma mönster; debuten är en omedelbar succé och hon erbjuds snabbt roller i olika pjäser, men hennes berömmelse leder henne in på den breda vägen där hennes extravaganta livsstil förorsakar finansiella problem och hon slutar i fattigdom och armod när hennes ungdom och skönhet vittrat bort.

Lisette Stenbergs liv följer detta mönster, med några mindre avvikelser. 1789 debutera-

de hon vid Stenborgs teater och operetter, men också komedier och drama stod på repertoaren och Stenbergs första framträdande var harlekinaden *Arlequin favorit Sultaninna*, skriven av Jean-François Letellier (Dahlgren 1866:132). Stenberg var en omedelbar succé. Stockholms nyaste skådespelerska var även en skicklig sångerska och framträdde i flera svåra sångpartier. Hon spelade ofta rollen som förförerskan, och var kanske den första skådespelerskan i Sverige som framträdde i en byxroll 1790 när hon spelade le Marquis Razilli i Bertin d'Antillys pjäs *L'Anglais à Paris*. Stenbergs popularitet verkade öka i samma takt som skandalerna i hennes liv. Hennes finansiella problem drev henne slutligen till att ta allt större risker och hon fick ganska snart problem med lagen (Flodmark 1896:5, 7–8).

I kontrast till Stenberg, som ibland verkade agera nästan i förtvivlan, verkar Enbom och Erikson ha hanterat sina karriärer inom teatern med noggrann planering och strategiskt tänkande. Erikson arbetade hårt för att utveckla sitt skådespeleri och reste till Frankrike under det sena 1830-talet och studerade där teatern och skådespeleriet. Detta gjorde hon under en tid då hon egentligen hade sina mest aktiva år bakom sig, men det var också efter dessa resor som hon framträdde i sina mest berömda roller och publiken och kritikererna ansåg att hon först nu hade nått de högre höjderna av sitt konstnärskap (Hedberg 1884:24).

I det biografiska materialet om skådespelerskornas liv noteras ofta deras uppförande mot andra skådespelerskor. Konkurrensen mellan dem var hård, något som drev kvinnorna att ta upp kampen för sina karriärer och arbetstillfällen. Dessa situationer beskrivs med en humoristisk underton och följer det faktum att kvinnorna arbetade hårt för att få eftertraktade roller. Ett exempel på detta är Enbom, som beskrivs som ”temperamentsfull”. De skandaler hennes temperament orsakade var många och i pjäsen *Figa-*

ros bröllop 1838 (eller 1839), där hon spelade grevinnan, började hon gräla med en motspelerska under framträdandet. Det var den välkända Henriette Widerberg (1796–1872), som spelade Susanna, som trätt in på scenen tidigare än planerat och därmed uteblev möjligheterna för publiken att visa Enbom sin uppskattning genom applåder. De två skådespelerskorna påbörjade en ordväxling på scenen, något som både roade och förargade publiken (Lager 1950:493). För Enbom var publikens uppskattning viktig, både för den egna självkänslan men också för hennes vidare karriär.

Skådespelerskorna var beroende av att vara synliga, både inför publiken och inför teaterproducenterna. Varken äktenskap eller barnafödelse utgjorde avgörande hinder för deras karriärer. Att vara mor kunde också vara en användbar motbild mot dem som anklagade skådespelerskorna för låg moral. Egenskaper som trohet mot en äkta make (eller en älskare), omvårdnad och moderskänslor kunde stärka karriären (Philipson 2014). Både Morman och Erikson fortsatte att arbeta som gifta, medan Enbom var ett undantag. Hon blev redan 1819 antagen som teaterlev och gjorde sin scendebut 1823, men slutade framträda redan 1825, då hon ingick äktenskap med Anders Lindeberg. Detta förvånade många eftersom hon redan tidigt hade visat stor talang för skådespeleri. Äktenskapet slutade i en skilsmässa fem år senare; några menade att orsaken var hennes nära förhållande till den berömde förföraren Édouard Du Puy (1771–1822), kapellmästare, operasångare, kompositör och skådespelare (Crusenstolpe 1882, Topelius 1957: 197–198, Vretblad 1945:545). Erikson, vars stora genombrott kom med rollen som Ofelia 1820, arbetade som skådespelerska från 1812, samma år som hon gifte sig. De följande sex åren bar och födde hon fyra barn medan hon framträdde i olika roller (Stålberg & Berg 1866:131).

Kvinnornas privata liv påverkade deras framträdanden på scenen, något som märks särskilt tydligt om de hamnade i svårigheter av olika slag. Stenberg var mycket ung, en tonåring, när hon för första gången fick ekonomiska svårigheter. Hennes kollega, Wäström, som levde under liknande former, var i tjugofemårsåldern, men där slutar också likheterna. Stenberg var föräldralös, utan någon familj eller andra beskyddare, medan Wäströms far omedelbart rusade till hennes försvar och försökte hjälpa henne.²² Att ha ett nätverk, både inom teatern men även utanför den, var en av de viktigare faktorerna för att säkerställa en framgångsrik karriär.

Försörjningsmöjligheter

Skådespelerskorna tjänade föga överraskande under den här perioden inte lika mycket pengar som skådespelarna. Inte bara deras löner skilde sig åt, utan också den så kallade *flitpengen*, en sorts övertidsersättning som baserade sig på lönen och på hur mycket varje skådespelare och skådespelerska framträdde (Lönroth & Mattsson 2011:29). Lönen baserade sig på två olika system. Som anställd kunde man antingen ha en fast lön eller en lön som baserade sig på hur stor vinst teatern gjorde. Under första halvan av 1800-talet var det senare vanligt för skådespelerskorna. Lönen var med andra ord ständigt varierande och det är därför svårt att ge en exakt bild över kvinnornas inkomster. Under år 1820 kunde lönen för de anställda vid teatern variera mellan 2 000 riksdaler per år till under 500. Kvinnorna återfanns inte i gruppen som nådde de högre lönerna, utan de tjänade någonstans mellan 500 och 1 000 riksdaler per år, med några undantag (Nordin Hennel 1997: 118, jfr Davies 1991:24–35). Enbom uppgav att hon 1843 hade en inkomst från teatern på 800 riksdaler, vilket gjorde henne till en av de mer värlönlade skådespelerskorna (Nordin Hennel 1997:119).²³ Dessa siffror ska emellertid inte anses vara allmänt rådande för skådespelerskornas inkomster, somliga tjänade

mer på en månad än vad andra gjorde på ett år och spannet var stort. En del skådespelerskor lyckades förhandla sig till bättre villkor, medan andra hade svårt att klara av sin försörjning. Några skådespelerskor fick extra medel för inköp av scenkläder, men det var mer ett undantag än en regel. Snarare fick kvinnorna ta till andra strategier. En del av dem hade andra arbeten vid sidan om sina uppdrag, såsom extra föreställningar, som lärare vid en teaterskola eller de tog privatelever, medan andra tog anställningar inom helt andra branscher (Nordin Hennel 1997:117–121).

Det var inte ovanligt att skådespelerskor erhöll gåvor från beundrare, till exempel matvaror, kläder och smycken. Dessa gåvor kunde utgöra icke föraktliga summor. En del skådespelerskor inledde även sexuella relationer med beundrare som betalade för deras uppehälle. I den berömda skådespelerskan Henriette Widerbergs memoarer beskriver hon de olika beundrare och välgörare hon hade, och som hon i vissa fall inledde relationer med och till och med i några fall fick barn med. Hon beskriver de storslagna gåvor hon fick och hur de ofta bjöd in henne att bo på sina gods eller sommarresidens. Detta är också någonting som återfinns i bland annat Stenbergs liv, som flera gånger lyckades undfly lagens långa arm tack vare sina välgörare (Flodmark 1896:15). Erikson, som 1821 skiljt sig från sin man, hade under 1820- och 1830-talen en manlig välgörare och beskyddare som sörjde för henne på olika sätt. År 1829 och 1831 födde hon denne man två söner, Carl Fredrik och Carl Alfred. Den yngre kom senare att flytta till Düsseldorf tillsammans med sin mor (Topelius 1957:209). Att hantera dessa beundrare och välgörare var en viktig del av att vara skådespelerska. Detta ska dock inte tolkas som att de alltid inledde intima relationer med sina beundrare, men bara ryktet att en skådespelerska hade en affär förstärkte den allmänna bilden av teaterkvinnorna som ohederliga och lösaktiga.

Ett annat sätt att öka inkomsten var möjligheten att ge en *recett*, en sorts välgörenhetsföreställning där vinsten gick till någon som deltog i föreställningen. Dessa recetter kunde vara mycket viktiga för skådespelerskorna (Nordin Hennel 1997:115–120). Stenberg, till exempel, fick en *recett* i maj 1797, precis efter hon hade ansökt om sin andra konkurs. Var pengarna från recetten slutligen hamnade är inte känt, men troligtvis var det inte någon av hennes många kreditorer som fick del av dem då de kvarstod i konkursansökan med sina fordringar. En sak är klar, ju mer en skådespelerska arbetade och framträdde i olika roller – gärna eftertraktade och svåra, var synlig och visade talang – desto fler uppdrag fick hon och därmed kunde hon även öka sin lön, sin flitpeng och möjligheten till recetter.

Egenföretagare på scenen

Under den här perioden organiserades teatern efter att dess anställda var en sorts egenföretagare, vilka i hög grad som entreprenörer drev sin egen verksamhet. Kostymer för olika roller, peruker och håruppsättningar, smink, skor och andra accessoarer förväntades de själva ordna med, män som kvinnor. Detta kunde lätt bli en stor utgift och det är tydligt att risken också var stor att hamna i skulder som var svåra att underhålla eller betala tillbaka.

De fem kvinnor som står i centrum här ansökte alla om konkurs minst en gång under sina aktiva år.

Tabell 1: Antal konkursärenden

Namn	Antal konkursansökningar
Ebba Jeanette Morman (1768–1802)	2
Lisette Stenberg (1770–1847)	4
Sophia Magdalena Wäström (f. 1778)	1
Maria Charlotta Erikson (1794–1862)	1
Christina Wilhelmina Enbom (1804–1850)	1

Antal konkursansökningar inlämnade av yrkesaktiva skådespelerskor i Stockholm under åren 1780 till 1850.

Lisette Stenberg med sina fyra konkursansökningar och Ebba Jeanette Morman med sina tre framstår som de av skådespelerskorna som kämpat med sin ekonomi under lång tid. Deras belägenheter var väl kända i deras samtid, något som också kommer till ytan i de rykten som började florera efter tidningsartikeln i *Stockholms-Posten*, som citerades i början av den här artikeln.

I dessa ansökningar till domstolen är det möjligt att utläsa skådespelerskornas tillgångar och skulder, deras inkomster och utgifter. Skuldbilden som framträder är tydlig; det är framför allt olika typer av handelsmän som sålde textilier, kläder och accessoarer som skådespelerskorna var skyldiga pengar. Detta har tolkats som att kvinnorna var slösaktiga och extravaganta, att deras begär efter vackra föremål drev dem att spendera pengar de inte hade. Liknande mönster återfinns även hos de manliga skådespelarna (Hayen 2017:145–146). Även om samma diskussioner dykt upp även för deras del, är det framför allt skådespelerskorna som drabbats av detta. I synnerhet Lisette Stenberg, som ansökte om konkurs fyra gånger (1789 och tre gånger 1794), anklagades för att ständigt unna sig dyrbara kläder, smycken, skor och läckra middagar.²⁴ Enligt hennes konkursansökningar syntes hon trots detta ha levt i mycket små omständigheter, med några få möbler och nästan inget mer än föremål hon kunde bära med sig, som kläder och olika typer av accessoarer. Hennes ständiga succéer till trots tycks hon ha levt ganska mycket ur hand i mun, utan att spara något för framtiden. Detta skiljer henne från Erikson, som verkar ha levt ett betydligt mer ordnat liv trots att hon ansökte om konkurs. Hon var då 46 år och i sin förklaring till domstolen menade hon, att det först och främst var hennes ”dryga Garderobskostnader” som orsakat hennes ekonomiska problem. Hennes förklaring avslöjar dessutom att hon underlätit att betala underhåll för barnen sedan skilsmässan. En av hennes största

kreditorer var hennes före detta man, som hade vårdnaden om de gemensamma barnen.²⁵

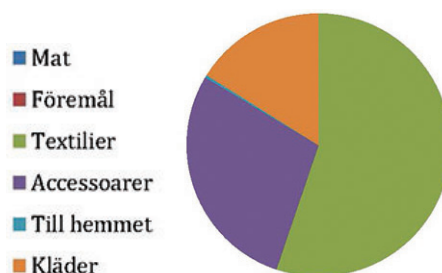
Skådespelerskornas konsumtion

Samtliga konkursansökningar avslöjar samma historia om skådespelerskornas ekonomiska tillvaro. Att de själva behövde stå för garderobskostnaderna tycks ha varit ett återkommande problem. Maria Charlotta Erikson var kanske den som tydligast gav uttryck för detta, men genom de andra ansökningarna framträder samma mönster som också avslöjar deras konsumtion. Mellan 85 och 95 procent av skådespelerskornas skulder härrör från inköp av textilier, kläder, skor, accessoarer och bijouterier.

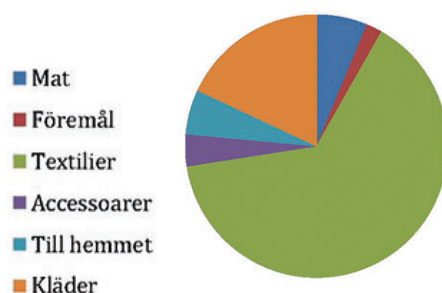
Att få en helt klar bild över skådespelerskornas konsumtion i samband med konkurserna är inte möjligt, men ett mönster utvecklar sig. Två av skådespelerskorna, Wäström och Erikson, uppvisar stora skillnader i uppväxtmiljö, liv vid teatern och tidpunkt för konkursansökan. Deras ekonomiska förutsättningar var med andra ord helt olika. Diagrammen illustrerar Wäströms och Eriksons skulder indelade i fyra kategorier: *Mat*, *Föremål*, *Textilier*, *Accessoarer*, *Till hemmet* samt *Kläder*.²⁶

Ungefär hälften av Wäströms skulder berodde på inköp av textilier, som hon inte betalat för, men också på klädinköp. Ungefär 1/4 av de textilier som Wäström köpte och inte betalade var textilier av siden, sammet och sidensars. Wäström hade även en del obetalda matkostnader. Framför allt hade hon köpt kaffeböner och socker på kredit, men även godis och bakelser. Det finns flera likheter mellan Wäströms konsumtion och Eriksons. Den stora likheten bestod i att det var just textilier som de handlat på kredit, men även kategorier som *Accessoarer* och *Kläder* är stora även hos Erikson. För Eriksons vidkommande tycks så gott som hela hennes samlade skulder handla om inköp av textilier, accessoarer och kläder. Wäströms utgifter för dessa

Tabell 2: Skådespelerskornas konsumtion

Maria Charlotta Eriksons konsumtion baserad på hennes obetalda skulder vid konkursansökan 1840.

Sophia Magdalena Wäströms konsumtion i samband med hennes konkursansökan 1805.

poster var visserligen inte att förakta, men om man ser närmare på vad hon faktiskt köpt in var det främst band och spetsar, medan Erikson å sin sida lade ner stora summor på plymer, tygblommor, band och smink.

Hantverkare, som frisörer, skomakare och skräddare, återfinns bland kreditorerna medan handelsmän som sålde möbler, mattor, gardiner och porslin och andra hushållsartiklar sällan förekommer.²⁷ Som tidigare nämnts har detta tolkats i linje med uppfattningen om skådespelerskorna som slösaktiga, en *demi-mondaine* som hade begär efter vackra saker. Men detta kan också förstås som att kvinnorna investerade i sina karriärer. Att uppträda i en roll iförd vackra kostymer, med konstfärdigt lagt hår och smink som förstärkte deras skönhet och visade publiken liksom teaterdirektörerna att de tog sitt arbete på allvar kunde leda till fler och tyngre roller. Detta i sin tur ledde oftast till ännu mer arbete och högre

lön, men också möjligheter att klättra på karriärstegen. Henriette Widerberg skriver i sina memoarer om sin första tid som skådespelerska, då hennes mor förestod hennes karriär och enbart försåg henne med de billigaste och ”fulaste” kläderna, och tvingade henne att återanvända samma kostymer till flera olika roller, ofta till dess de var utslitna. Hon skämdes över sina oattraktiva och illasittande kläder, och menar att de i vissa fall hindrade henne att göra sitt bästa i sina framträdanden (Widerberg 1850:8, 24). Utifrån detta perspektiv blir skådespelerskornas konsumtion av kläder, textilier och accessoarer nödvändig och rationell.

Listorna på kreditorer i konkursansökningarna visar att det är samma handelsmän som återkommer och som verkar ha beviljat skådespelerskorna kredit gång på gång, även i de fall där det var känt att de hade stora problem att betala sina skulder (Crowston 2009, jfr Ilmakunnas 2015). Dessa handelsmän och affärsinnehavare var välkända inslag i staden och många av deras kunder kom från kretsarna kring teatern, men även från andra grupper. Skådespelerskorna kom att agera skyltdockor, där de genom att bära föremål och kläder från de olika affärsinnehavarna kunde visa upp vilket utbud som fanns och vad som var modernt och eftersträvanvärt – och var det fanns att köpa. Att bevilja en skådespelerska kredit var förknippat med ett visst mått av risk, men den här typen av kreditsystem hade inga andra alternativ än att basera sig på tillit till andra (Muldrew 1998:182). Naturligtvis kan detta även ses som ett sätt att investera i marknadsföring.

Utseendekapital

I den samtida pressen betraktades skådespelerskornas kroppar i lika hög utsträckning som deras skådespelartalanger. Att utseendet var viktigt framgår på flera olika sätt. Talangen var viktig, men även hur de unga kvinnorna såg ut och hur de förde sig noterades vid rekryteringen till teatern (Nordin Hennel

1997:55–61, Nussbaum 2010:76). Hur de förvaltade detta var avgörande för deras framtid vid teatern. Att vara vacker innebar dock inte enbart att vara begåvad med ett behagligt utseende, utan det skulle förvaltas och förmeras. Rätt kläder, smink och håruppsättningar kunde vara avgörande, både på scenen och utanför den. Detta framkommer särskilt i omnämmandet av Ebba Jeanette Mormans skådespeleri. I samtida texter beskrivs hon som ”lång och mager, med långlagdt ansikte, spetsig haka och svartbruna ögon, i hvilka en dysster eld brann. På kindknotorna tycktes det bleka skinnet sitta liksom fastsmetadt. Hennes utseende svarade således fullkomligt till hennes genre, som uteslutande var den diaboliska” (Nordensvan 1917:63). Mormans mer uppskattade roller var i allmänhet de negativa kvinnorollerna, i synnerhet som häxa eller giftmörderska. I synnerhet blev dessa roller tydligare ju sjukare i TBC hon blev, och hon nådde sin största framgång åren strax innan sin död 1802. Hennes sjukliga ansikte hjälpte henne på så sätt att få roller, även om de var inom en speciell genre (Personne 1914:130).

På samma sätt bedömdes Maria Charlotta Eriksons utseende, ofta i samband med omnämmandet av hennes talanger som skådespelerska.

Le joli son de voix de M:me E., sa sensibilité touchante et sa grace naturelle, en font une comédienne tres aimée. L'élegance de sa toilette est en parfaite harmonie avec sa taille svelte avec ses bras moëlleux et ses jolis pieds.²⁸

I citatet beskrivs Erikson som en vacker kvinna som klädde sig i lika vackra kläder; kläderna och kostymerna bedömdes i lika hög utsträckning som utseendet. Här återkommer vikten av att förstärka utseendet med en passande garderob. Det var ett speciellt utseende som efterfrågades, precis som det var en speciell typ av kvinnlighet som nådde framgång. Christina Wilhelmina Enbom hänades under sina aktiva år för sin ”manhaftighet” (Odd 1861:162), medan Li-

sette Stenberg berömdes för sin ”älskvärdhet” (Flodmark 1896:6).

Detta kapital, som skådespelerskorna hade att på olika sätt förvalta, sammanband deras karriärmöjligheter med utseendet och med deras förmåga att klä sig på ett passande sätt. Det är med andra ord väntat att det var just textilier, kläder och accessoarer som utgjorde skådespelerskornas absolut största utgiftspost, i synnerhet som de också skulle bekosta sina egna scenkläder, smink och håruppsättningar på den lön som de fick från teatern (Nordin Hennel 1997:115–119, 455–456).

Intressant nog – och värt att påpeka – fanns det även en idolisering av de framgångsrika skådespelerskorna (och naturligtvis skådespelarna). De kunde, likt andra yrkeskvinnor vid den här tiden, bli föremål för hyllningsdikter och sånger om deras skönhet och förmågor. De mest populära fick även bakelser, parfymers och snusmärken uppkallade efter sig. Detta förvandlade kvinnorna till föremål, och som föremål var det möjligt att köpa dem, eller i alla fall bitar av dem, äga dem och konsumera dem. Detta är en intressant kontrast till den ofta fördömande tillvaro som omgav dem och pekar på att skådespelerskorna började få något som liknade en kändisstatus. Den ekonomiska inverkan detta hade på skådespelerskornas liv var verklig, i kampen om att synas var denna typ av marknadsföring något att sträva efter (Nordin Hennel 1997:264–266, Nussbaum 2010:45–46).

Spelet med rättvisan

Teori och praktik – juridik och tillämpning – såg olika ut beroende på vilket kön man hade, huruvida man var ogift, trolovad eller gift, men också ens härkomst. Skådespelerskornas kön, bakgrund och yrkesval samverkade för att skapa lager av underordningar. När det gällde kvinnors positioner i samhället var de rent juridiskt omyndiga och kunde alltså egentligen inte ingå skuldförbindelser på egen hand. Lagen förbjöd kvinnorna att agera i ekonomiska sammanhang, de hade inte rätt att skuldsätta

sig eller försälja egendom (Andersson 1996, Ling 2016:15–19). Ändå finns här exempel på kvinnor som faktiskt gjorde detta, med kreditorernas goda minne. Det framgår tydligt att det för kvinnornas del försiggick ett ständigt förhandlande, spelande, kring lagen. De försöker använda sin juridiska omyndighet till sin fördel, något som är extra tydligt i Wäströms konkursansökan. I ett brev till magistraten menar hennes far, hennes förmyndare, Anders Wäström, att de verkligt skyldiga var dotterns kreditorer, som gång efter annan beviljade henne kredit trots att hon inte kunnat betala de inestående skulder hon redan hade. Spetsigt anmärker han att ”någre varor utan Contante penningar, hade henne ej bordt lämnas”. Han fortsätter sin inlaga med att hänvisa till Wäströms omyndiga ställning och drar slutsatsen att kreditorerna har sig själva att skylla när de gång efter annan beviljat en omyndig kvinna kredit.²⁹

Samma mönster återfinns hos Lisette Stenberg, som i sina flertaliga inlagor till rätten menar att kreditorernas behandling av henne är orättvis då hon är omyndig. I sin ansökan från 1789 framgår att hon hade skaffat sig stora skulder genom att ha handlat bland annat kläder på kredit och till slut till och med pantsatt sitt klaver för att kunna betala hyran. Hon hade skulder hos bland andra sin hyresvärd, krämhandlare Brasch, handelsman Stenberg (som för övrigt återkommer som borgenär i flera ansökningar) och hos Carl Stenberg, som titt som tätt lånade ut pengar till sina skådespelare. När hon den 27 oktober 1789 lämnade in sin ansökan om cession till magistraten lät hennes utsedde förmyndare Didrik Gabriel Björn³⁰ påstå i ansökan att Stenberg, en ”värnlös ungdom”, helt borde befrias från de skulder hon hamnat i, och pekade på att kreditorernas skuld i detta var stor. De, ”som hvarken äga förstånd eller hjärta”, hade ingått skuldförbindelser med Stenberg, trots att hon var omyndig, och just därför menade Björn att Stenberg borde befrias från skulden.³¹ Fem år senare, 1794, bad Stenberg återigen magi-

straten om tillstånd att gå i cession på grund av oförmåga att betala sina skulder. Vid detta tillfälle bestred dock fordringsägarna hennes ansökan och förklarade ”att en slösande lefnadsart till hennes obestånd endast varit vållande, äfvensom en laglig näpst torde vara nödig för en slik borgenär, hvilken under fortgången af processen torde kunna öfvertygas hafva visat mindre redlighet, än man haft orsak att fordra”. Det framgår tydligt att de ansåg att Stenberg själv försatt sig i den här svåra pekuniära situationen och att hon därmed borde ”såsom en slöserska med andras penningar straffas efter lagar med tydligt innehåll”.³² Det är inte helt lätt att följa med i alla turer i konkursen, Stenberg hade lånat pengar hos en och pantsatt allt hon ägde hos en annan. Detta till trots förklarades hon fri från alla borgenärskrav när domen föll den 4 april 1796 på grund av sin omyndighet, men domen anger också, att eftersom skulden varken berodde på olycka eller fattigdom, så kvarstod den och skulle betalas.³³

Samma år som domen föll finns fyra olika tillfällen dokumenterade då Stenberg hamnade i klammeri med rättvisan. Hon hade lånat smycken och kläder som hon sedan pantsatt och på hösten kallades hon till polisen efter att ha blivit beskylld för att ha anmodat en soldat att pantsätta efterlysta silverpjäser. Dock infann sig Stenberg inte och ärendet tycks ha runnit ut i sanden (Flodmark 1896:17–18). Helt klart är, att Stenberg vid den här tiden var i stort behov av pengar och försökte nyttja alla till buds stående medel för att skaffa sig dem.

Den åldrande skådespelerskan

Den åldrande skådespelerskan fick ofta utstå hån och förlöjligande kommentarer, både från publiken och från yngre kolleger, i mycket högre grad än för den åldrande manliga motsvarigheten. Överlag fanns det dessutom betydligt fler utrymmen för den åldrande manliga kroppen att framträda på scenen, än den kvinnliga. Maria Charlotta Erikson var den enda av de fem skådespelerskorna som efter sina mer

aktiva år började undervisa. Wilhelmina Christina Enbom, vars röst under åren blev allt mer ansträngd och forcerad, blev med tiden tvingad att ta mindre framträdande roller och blev till och med placerad i kören. Hennes före detta man, Anders Lindeberg, kom ofta till hennes försvar. De verkar ha blivit vänner under åren efter skilsmässan. Hon fick ofta utstå pikar, och det offentliga skämtet om hennes framträdanden var att ingen annan än Enboms före detta make kunde stå ut med ”före detta fru Lindebergs före detta röst” (Odd 1861:165). Enbom började då framträda mer i de dramatiska pjäserna och gav upp sångrollerna. Redan under 1830-talet hade hon svåra ekonomiska problem och 1835 gavs en recett till hennes ära. Detta hjälpte dock föga och de följande åren levde hon under mycket små omständigheter. Hon fick en liten pension och hennes son hjälpte henne fram till hennes död 1880 (Lager 1950:493).³⁴ Som redan visats dog Stenberg utfattig och Sophia Magdalena Wäström delade hennes öde. Sedan konkursansökan i tjuugoårsåldern kämpade hon mot fattigdomen under många år, förmodligen resten av livet. Under 1830-talet levde hon i fattigdom tillsammans med sin dotter, ibland på nåder hos en hyresvärd som ofta själv kom från teaterns värld och som troligen väl kände till yrkets hårda villkor.³⁵ Detta visar återigen på vikten av ett professionellt nätverk, något som Henriette Widerbergs öde också betonar. Även hon hamnade i ekonomiska svårigheter med fattigdom som följd och försökte försörja sig genom att sälja siciliansk tvål. Den berömda skådespelerskan Emelie Högqvist kom ofta till hennes undsättning och försåg henne med både pengar och mat. När de första pensionerna inrättades blev det för många skådespelerskor en stor lättnad. En del av förtjänsten gick till pensionskassan, och varje medlem fick göra egna insättningar (Nodin Hennel 1997:185–186). Det gjorde det möjligt att investera en del av sitt överskott och därmed garanterades de någon sorts säkerhet under ålderdomen.

Emelie Högqvist var en av de skådespelers-

skor som lyckades förmera sina rikedomar under sina aktiva år och att hennes relation med kronprinsen och senare kung Oskar I resulterade i två söner, hjälpte hennes popularitet. Hon hjälpte många av sina kolleger som hamnat i svårigheter (Odd 1861:162, Horn 1942). Erikson hade även hon beskyddare som hjälpte henne. Med en av dessa hade hon en lång relation efter sin skilsmässa, och som resulterade i två söner.

Av de fem skådespelerskor som står i centrum här var det tre som fick barn.³⁶ Erikson födde barn utanför äktenskapet, precis som Wäström, medan Enboms båda barn var födda inom äktenskapet. För dessa barn var det inte helt självklart att slå in på samma bana som sina mödrar. Egentligen var det bara Maria Charlotta Eriksons yngsta dotter, Gustava Amalea, som kom att arbeta inom teatern. Hon och hennes make uppträdde båda på scenen, medan han även åtog sig uppdrag som översättare av pjäser. Ingen av de båda nådde någon större framgång (Topelius 1957:239). Eriksons och Enboms övriga barn valde istället för sin tid mer respektabla yrken och gifte sig med respektabla partners. Wäströms dotter försvinner från källorna under 1830-talet och hennes vidare öde är okänt.

Sorti

Den allmänna uppfattningen om de publika teatrarna skiftade stort under det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet. Å ena sidan ökade teaterns popularitet, å andra sidan riktades hård kritik mot den, en kritik som framför allt handlade om moral. I detta blev skådespelerskorna betydligt mer utsatta än deras manliga kolleger. I allmänhetens ögon blev skådespelerskorna ofta en symbol för dekadens, extravagans och ansvarslöshet, något som förstas drabbade även de fem kvinnorna som står i centrum för den här studien.

Majoriteten av skådespelerskorna kom från instabila uppväxtmiljöer, de var födda utanför äktenskapet eller föräldralösa. De hade ingenting eller väldigt lite att förlora på

4. Skådespelerskan Christina Wilhelmina Enbom, litografi efter en teckning av Maria Röhl (CC BY NC SA).

att ansluta sig till teaterlivet. Men den här studiens fem kvinnoöden visar också att de på inga sätt var offer för omständigheterna. Snarare var de karriärkvinnor som försörjde sig själva och sina familjer även om de också hamnade i ekonomiska svårigheter, svårigheter som kom att bestå under resten av deras liv.

Skådespelerskorna knöt kontakter och skapade nätverk med andra skådespelerskor, en uppgift som ibland krävde balansgång på slaklina, då konkurrensen mellan kvinnorna var hård. De mer framgångsrika skådespelerskorna sparade av sina inkomster för sin ålderdom. Erikson började efter sina aktiva år att undervisa teaterlever medan Stenberg och Wäström levde i fattigdom, precis som Enbom som dock fick visst ekonomiskt bistånd från en mindre pension och sin son.

I den här artikeln har fem kvinnors liv använts för att studera en av de mer ifrågasatta yrkesgrupperna under sekelskiftet 1800. Det mikrohistoriska angreppssättet har möjliggjort en djupdykning i några individers levnadshistoria för att studera frågor om professionalitet, arbetsliv, kvinnlighet och anständighet. De små rummen, för att återknyta till Joyners citat i inledningen, har så att säga fått hårbärgera de stora frågorna. Individperspektivet har möjliggjort friläggandet av ett material som visar på andra möjliga tolkningar av en gruppens agerande. De ”små” berättelserna har fått bråka med de ”stora”.

Skådespelerskorna som stått i fokus för den här studien var alla professionella kvinnor, de var framför allt aktiva på Stockholms scener i en tid då den svenska teatern förändrades från att ha varit en skådeplats för utländska aktörer till att vara en nationell angelägenhet. De fattade beslut som skulle förbättra deras karriärer och de var alla mycket medvetna om hur de skulle navigera inom det yrke de valt. Gränsen mellan manligt och kvinnligt, mellan offentligt och privat, löstes upp i skådespelerskornas tillvaro. Detta stod i kontrast till uppfattningen om den sanna kvinnligheten, som innebar ett liv i kyskhet, ärlighet och anspråkslöshet. Skådespelerskan utmanade samhälleliga kulturella föreställningar på många sätt. Hon var sin egen chef, styrde över sina uppdrag och planerade sina framträdanden. På många sätt revolterade hon mot sin samtid, men också mot vår tids tendens att placera henne i en socialgrupp. Snarare behövde skådespelerskorna ha tillräckligt mycket kunskap för att kunna röra sig från den ena änden av samhällsstegen till den andra, uppträda och spela roller inte bara på scenen utan också utanför den.

I inledningen till den här artikeln träffade vi Lisette Stenberg som möjlig författare till ett djävulskontrakt. Historierna om henne är många, hon ska ha rymt hemifrån som helt ung efter att ha blivit förförd; teatern blev hennes tillflyktsort, den enda plats som var villig att ta emot henne, som den fallna kvin-

na hon var. Efter sin skandalomsusade karriär försvann hon från Stockholms scener och tillbringade många år med att resa runt i Europa innan hon slutligen hamnade i södra Sverige (Flodmark 1896:11–12, 19–23). Sina sista år tillbringade hon inneboende hos Brita Olofsdotter, änka efter soldaten Knagg, bosatt i kvarteret Liljan i Vänersborgs stad.³⁷ I kyrkobokföringen anges hon som inflyttad till staden under 1820-talet, och fram till sin död uppträdde hon under olika namn på olika platser i staden. Hon uppgav att hon var änka efter en fransman vid namn Desvigné, men kallades allmänt för fru Stenberg. Mot slutet av sitt liv var hon enligt kyrkobokföringen ”utfattig” och som sådan dog hon också den 18 juli 1847 och begravdes två dagar senare (Flodmark 1896:21–22).³⁸ Få visste nog om att den underliga, illaluktande och dåligt klädda kvinnan som erbjöd stadens barn undervisning i franska en gång varit Lisette Stenberg, av docenten och publicisten G. A. Silfverstolpe kallad ”en av de största aktriser världen sett” (Nordensvan 1917:73). Hon var på många sätt den ultimata *demimondaine*, en kvinna som levde i en halv-värld mellan prostituerade och ärliga, utan att tillhöra någon av grupperna.

Marie Steinrud, FD, forskare
Nordiska museet, Stockholm

Nyckelord: skådespelerskor, ekonomi, konsumtion, 1800-talets Stockholm

Noter

- 1 Den här artikeln bygger på forskning som gjordes inom projektet ”Ekonomisk kulturhistoria”, som leddes av prof. Klas Nyberg och resulterade 2017 i antologin *Ekonomisk kulturhistoria. Bildkonst, konstantverk och scenkonst 1720–1850* (red. Klas Nyberg), publicerad på Kulturhistoriska bokförlaget. Projektet resulterade även i artikeln ”Performing Women. The Life and Work of Actresses in Stockholm, c. 1780–1850” i antologin *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850* (red. Johanna Ilmakunnas, Mar-

- jatta Rahikainen och Kirsi Vainio-Korhonen), utgiven av Routledge 2017.
- 2 *Stockholms-Posten* 1791-08-01.
 - 3 Även Rundquist använder sig av ett liknande arbets sätt i sin avhandling (Rundquist 1989: 19–20, se även Rundquist 1999:40 ff.), men där hon vill se dessa som sökverktyg in i materialet vill jag använda dem som ett metodiskt grepp i bearbetningen av materialet.
 - 4 Se även den tematiska volymen 'Women in Scandinavian Theatre' in *Nordic Theatre Studies. Yearbook for Theatre Research in Scandinavia*, vol. 1, 1988.
 - 5 Lisette Stenberg: fyra konkursansökningar (1789 samt tre 1794), Ebba Morman: tre konkursansökningar (1794, 1796, 1798), samt en vardera för Sophia Wäström (1805), Christina Wilhelmina Enbom (1840) och Maria Charlotta Erikson (1843). Två ytterligare ansökningar lämnades in, en 1798 av Lovisa Augustis sterbhus samt 1847 av Emelie Högvists sterbhus.
 - 6 Uppgifterna i tabellen bygger på uppgifter från databasen "Tidigmoderna konkurser" (www.tidigmodernakonkurser.se) och de som där vid konkursansökningstillfället hade titeln "aktris" eller "skådespelerska".
 - 7 Det motsatta var förstås särskilt förekommande innan förbudet upphävdes. Under 1700-talet blev det allt mindre förekommande men var på inget sätt ovanligt. Carl Schylander, Ebba Jeanette Mormans make, utnämndes på 1790-talet till "Stockholms bästa skådespelerska", en titel han fick för sina roller som gamla kvinnor, häxor och skvallekärringar (Hofberg 1906).
 - 8 Även namn som Svenska komiska teatern eller Komiska teatern förekommer vid olika tider (Nordensvan 1917:72).
 - 9 Svea Livgardes livbataljon, C: 4 (1765–1784), SSA.
 - 10 Adolf Fredriks kyrkoarkiv, C1b:1 (1755–1798), SSA.
 - 11 I Torsslows artikel om Erikson pekar författaren på att det i den samtida litteraturen en "traktör Lambert" ska ha pekats ut som far till Erikson, men att ingen traktör Lambert kunnat återfinnas i Stockholm vid tiden för Eriksons födelse (Torsslow 1953:363). I själva verket återfinns faktiskt en sådan. Redan 1790 finns en konsertmästare Lambert vars hustru drev "spiskvarter" och tio år senare återfinns i kvarteret Hästskon i Jakobs församling en pensio-
 när Lambert med "spiskvarterättigheter" (Överståthållarämbetet för uppbořdsärenden, G1aa: 142, SSA).
 - 12 I styvfaderns bouppteckning har hon fått titeln "dotter" (Stockholms rådhusrätt, EIIa: 2: 405, SSA).
 - 13 Hovkonsistoriets protokoll, 21/9 1821, SSA. Justitierevisionens utslagshandlingar, 1821-07-24, RA. Stockholms rådhusrätt, F1A: 609, SSA.
 - 14 Svea Livgardes livbataljons församlings kyrkoarkiv, C: 4 (1765–1784), SSA.
 - 15 Stockholms domkapitel, A1:154 (1802-03-09), SSA.
 - 16 Södra förstads kämnärsrätt A3A: 92 (1802-02-02), SSA. Brolin blev även dömd för enfalt hor. Stockholms domkapitel, A1:154 (1802-03-09), SSA.
 - 17 S:t Olai, C1:6, VaLA.
 - 18 Norrköpings rådhusrätt och magistrat, F1aaa: 39, VaLA.
 - 19 Veckholm, A1:3 (1790–1797), C:2 (1719–1782), ULA. Namnet Wäström förekommer med flertalet olika stavningar; Wästström, Westström, Wäsström. Här har jag för Sophia Magdalenas del använt mig av den stavning som hon själv använder i konkurshandlingarna.
 - 20 Veckholm, A1:3, 4, 5 (1790–1811), ULA.
 - 21 I mantalslängderna beskrivs hon som "utfattig" och "boendes på nåder" (Mantalslängder: 1831 och 1832 Ladugårdslandet övre, 1833 Adolf Fredrik, 1841 Ladugårdslandet nedre, SSA).
 - 22 Wäströms konkursakt (Magistraten och rådhusrätten, F6a: 159/1806, SSA).
 - 23 Enboms konkursakt (Magistraten och rådhusrätten, F6a: 129/1844, SSA).
 - 24 Se till exempel Stenbergs konkursakt (Magistraten och rådhusrätten, F6a: 28/1796, SSA).
 - 25 Om skilsmässan, se Justitierevisionens utslagshandlingar, 1821-07-24, RA och Eriksons konkursakt, Magistraten och rådhusrätten, C5a: 13, SSA. Eriksons konkursakt (Magistraten och rådhusrätten, F6a: 361/1841, SSA).
 - 26 I kategorin "Accessoarer" ingår föremål som spetsar, band, plymer, tygblommor, knappar och smink. I kategorin "Föremål" ingår ting som pipor, tobakspungar, kammar och små handspeglar medan kategorin "Till hemmet" avser föremål som är starkt förknippade med inredningen av ett hem, som täcken, mattor, dukar, gardiner, tekoppar och möbler.

- 27 Detta ska dock inte tolkas som att de inte in-
köpte den här typen av föremål. De kan ha be-
talat kontant eller betalat sina räkningar i tid.
Att dessa handelsmän sällan finns med bland
borgenärerna är värt att nämna.
- 28 Ehrenström 1826:45.
- 29 Väströms konkursakt (Magistraten och råd-
husrätten, F6a: 159/1806, SSA).
- 30 Didrik Gabriel Björn (1757–1810) var även
han förknippad med teaterns värld. Förutom
skådespelare var han även pjäsförfattare
(*Nordisk familjebok* 1905:576–577).
- 31 Stenbergs konkursansökan (Magistraten och
rådhusrätten, F6a: 24/1791, SSA).
- 32 Stenbergs konkursansökan (Magistraten och
rådhusrätten, F6a: 24/1791, SSA). Se även
Flodmark, 1896: 15.
- 33 Stenbergs konkursansökan (Magistraten och
rådhusrätten, F6a: 28/1796, SSA). Se även
Flodmark, 1896:14–16.
- 34 Se även hennes bouppteckning (Nedre borgrät-
ten, 1880-III-189, SSA).
- 35 Elisabeth Charlotta Spångberg var född 1817
och i källorna omnämns hon ibland som Wä-
ströms dotter, ibland fosterdotter eller syster-
dotter (Mantalslängder, SSA: 1831 och 1832
Ladugårdslandet övre, 1833 Adolf Fredrik,
1841 Ladugårdslandet nedre, SSA). Troligen
är det hennes dotter, född utom äktenskap. De
två verkar ha flyttat ofta och är svåra att följa i
källorna. Möjligen flyttar de från staden.
- 36 Stenberg spenderade nästan hela året 1798 i
Danmark. Ryktet gav gällande att hon var där
för att föda ett barn, men det finns inga bevis
för det.
- 37 Vänersborg, A1: 17 (1845–1855), GLA. Vä-
nersborg, A1: 17 (1845–1855), GLA.
- 38 Vänersborg, A1: 13–17 (1839–1855), GLA.

Referenser

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Justitierevisionens utslagshandlingar

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Hovkonsistoriets protokoll

Mantalslängder

Svea Livgardes livbataljons kyrkoarkiv

Stockholms domkapitel

Stockholms rådhusrätt

Södra förstadens kämnärsrätt

Överståthållarämbetet för uppbořdsärenden

Landsarkivet i Uppsala (ULA)

Veckholms kyrkoarkiv

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Vänersborgs kyrkoarkiv

Landsarkivet i Vadstena (VaLA)

Norrköpings rådhusrätt och magistrat

S:t Olai kyrkoarkiv

Litteratur

Andersson, Gudrun 1996: Farligt frestande eller
omyndigt passiv. Myt och verklighet om kvinnorna
under 1600- och 1700-talen. I: Karlsson, Åsa
(red.): *Järnkvinnor. Bergslagens kvinnodagar
1995*. Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia.

Bab, Julius 1915: *Die Frau als Schauspielerin. Ein
Essay*. Berlin: Oesterheld.

Bab, Julius 1974: *Das Theater im Lichte der Sozio-
logie. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe
von 1931 mit einem Geleitwort von Alphons Sil-
bermann*. Stuttgart: Ferdinand Enke.

Bringéus, Nils-Arvid 1993: Bröllops seder i Sver-
ige – en översikt”. I: *Kulturen. En årsbok till
medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen
för södra Sverige*.

Crowston, Clare 2009: Family affairs. Wives, cre-
dit, consumption and the law in old regime Fran-
ce. I: Desan, Suzanne och Jeffrey Merrick (red.):
*Family, gender, and law in early modern Fran-
ce*. Pennsylvania State University: Pennsylvania
State University Press.

Crusenstolpe, Magnus Jacob 1882: *Medaljonger
och statyetter. Drag ur vår vittra, konstnärliga
och politiska värld*. Stockholm: Bonnier.

Dahlgren, F. A. 1866: *Förteckning öfver svenska
skådespel uppförda på Stockholms theatrar
1737–1863 och Kongl. theatrarnes personal
1773–1863 med flera anteckningar*. Stockholm:
P. A. Norstedt & söner.

Davies, Tracy C. 1991: *Actresses as working
women. Their social identity in Victorian cul-
ture*. London/New York: Routledge.

Ehrenström, Marianne 1826: *Notices sur la litera-
ture et les beaux arts en Suède*. Stockholm: De
l'imprimerie d'Eckstein.

Elgklou, Lars 1984: *Kungliga gunstlingar och fa-
voriter*. Stockholm: Interpublishing.

Finn, Margot C. 2007: *The character of credit.
Personal debt in English culture, 1740–1914*.
Cambridge: Cambridge University Press.

- Flodmark, Johan 1893: *Stenborgska skådebanorna. Bidrag till Stockholms teaterhistoria*. Stockholm: Norstedt.
- Flodmark, Johan 1896: *Lisette Stenberg. Konturteckningar ur ett äfventyrligt lif*. Stockholm: Stockholms Dagblads tryckeri.
- Gilder, Rosamond 1931: *Enter the Actress. The First Woman in the Theatre*. Boston: Houghton Mifflin.
- Hayen, Mats 2017: Ett hav av omöjligheter. Konkurser för personal vid Kungliga Teatern, 1773–1792. I: Klas Nyberg (red.): *Ekonomisk kulturhistoria. Bildkonst, konsthantverk och scenkonst 1720–1850*. Stockholm: Kulturhistoriska bokförlaget.
- Hedenborg, Susanna och Wikander, Ulla 2003: *Makt och försörjning*. Lund: Studentlitteratur.
- Hedberg, Frans 1884: *Svenska skådespelare. Karakteristiker och porträtter*. Stockholm: C. E. Fritze.
- Helsing, My 2013: *Hovpolitik. Hedvig Elisabeth Charlotte som politisk aktör vid det gustavianiska hovet*. Örebro: Örebro universitet.
- Hofberg, Herman 1906: *Svenskt biografiskt handlexikon* ('Schylander, Carl Gabriel'), Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Holm, Nils F. 1980/1981: Anders Lindeberg. I: *Svenskt biografiskt lexikon*, band 23, Stockholm.
- Horn, Vivi 1942: *En fjärilslek. Emelie Höggvists levnadssaga*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Howe, Elizabeth 1994: *The First English Actresses. Women and Drama, 1660–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ilmakunnas, Johanna 2015: The Luxury shopping experience of the Swedish aristocracy in eighteenth-century Paris. I: Deborah Simonton, Marjo Kaartinen och Anne Montenach (red.): *Luxury and gender in European towns, 1700–1914*. New York/London: Routledge.
- Ilmakunnas, Johanna, Rahikainen, Marjatta & Vainio-Korhonen, Kirsi 2017: Women and Professional Ambitions in Northern Europe, ca. 1650–1850. I: Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen och Kirsi Vainio-Korhonen (red.): *Early Professional Women in Northern Europe, ca. 1650–1850*. London/New York: Routledge.
- Joyner, C. W. 1999: *Shared traditions. Southern History and Folk Culture*. Urbana: University of Illinois.
- Karle, Gunhild 2001: *Kungl. Hovkapellet i Stockholm och dess musiker 1772–1818*. Uppsala: TryckJouren.
- Korrespondenten, *Landskrona tidning*, 1889-12-31.
- Lager, Birgitta 1950: Christina Wilhelmina Enbom (g. Lindeberg). I: *Svenskt biografiskt lexikon*, band 13.
- Levertin, Oscar 1909: *Samlade skrifter*. 14de delen. Stockholm: A Bonniers förlag.
- Liliequist, Jonas 2002: Kvinnor i manskläder och åtrå mellan kvinnor. Kulturella förväntningar och kvinnliga strategier i det tidigmoderna Sverige och Finland. I: Eva Borgström (red.): *Makalösa kvinnor. Könsöverskridande myt och verklighet*, Stockholm: Alfabet/Anamma.
- Ling, Sofia 2016: *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*. Stockholm: Stockholmia.
- Lönnroth, Ami och Mattsson, Per Eric 2011: *Anders Lindeberg. Mannen som höll på att mista sitt huvud för sin kärlek till teatern*. Stockholm: BoD.
- Muldrew, Craig 1998: *The economy of obligation. The culture of credit and social relations in early modern England*. Basingstoke: Macmillan.
- Nordensvan, Georg 1917: *Svensk teater och svenska skådespelare från Gustav III till våra dagar*, del 1. Stockholm: Bonnier.
- Nordin Hennel, Ingeborg 1997: *Mod och försakelse. Livs- och yrkesbetingelser för Konglig Theaterns skådespelerskor 1813–1863*. Hedemora: Gidlund.
- Nordisk familjebok* 1905, band 3, uppslagsord 'Björn, Didrik Gabriel'.
- Nussbaum, Felicity 2010: *Rival queens. Actresses, performance, and the eighteenth century British theater*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Odd, Orvar (Oscar Patric Sturzen-Becker) 1861: *Grupper och personnager från i går*. Stockholm/Köpenhamn: Trier.
- Phillipson, J. D. 2014: The inconvenience of the female condition. Anne Oldfield's pregnancies. I: Laura Engel och Elaine M. McGirr (red.): *Stage mothers. Women, work, and the theatre, 1660–1830*. Bucknell: Bucknell University Press.
- Personne, Nils 1914: *Svenska teatern från Gustaf III:s död till Karl XIV Johans ankomst till Sverige, 1792–1810*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Pullen, Kirsten 2005: *Actresses and whores. On stage and in society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richardson, Joanna 2004: *Courtesans. The De-*

- mi-Monde in Nineteenth Century France*. Edison: Castle Books.
- Rosenberg, Tiina 2000: *Byxbegär*. Stockholm: Anamma.
- Rundquist, Angela 1989: *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900*. Stockholm: Carlssons bokförlag.
- Rundquist, Angela 1999: *Minnets parhästar*. I: Magnus Bergquist och Birgitta Svensson (red.): *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Shepard, Alexandra 2015: *Accounting for Oneself. Worth, Status, and the Social Order in Early Modern England*. London: Oxford University Press.
- Skrede, Kari och Tornes, Kristin 1983: Inledning: Hva er et livsløpsperspektiv?: I: Kari Skrede och Kristin Tornes (red.): *Studier i kvinners livsløp*. Oslo/Bergen/Stavanger/Tromsø: Universitetsforlaget.
- Steinrud, Marie 2008: *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högreståndskultur*. Stockholm: Carlssons bokförlag.
- Stockholms-Posten*, 1791-08-01.
- Stribolt Barbro 1982: *Stockholms 1800-talsteater. En studie i den borgerliga teaterbyggnadens utveckling*. Stockholm: Liber.
- Stålberg, Wilhelmina och Berg, P. G. 1866: *An-teckningar om svenska qvinnor*. Stockholm: Svensson, Birgitta 2006: Utan stora berättelser finns inga små. *Axess*.
- Topelius, Christer 1957: Maria Charlotta Eriksson. Stil – behag – kvickhet. I: Agne Beijer (red.): *Nya teaterhistoriska studier*. Stockholm: Skrifter utgivna av Föreningen Drottningholmsteaterns vänner.
- Torsslow, Stig 1953: Maria Charlotta Erikson. I: *Svenskt biografiskt lexikon*, band 14.
- Ulvros, Eva Helen 2005: Salongsdamer och husmödrar. Människoöden inom sydsvensk borgerlighet under 1800-talet. I: Linda Fagerström och Maria Nilsson (red.): *En blick från sidan. Genusforskningen under tre decennier*. Eslöv: Gondolin.
- Welter, Barbara 1966: The cult of true womanhood. 1820–1860. *American Quarterly*.
- Widerberg, H. S. 1850: *En skådespelerskas minnen. Själfbiografi*. Gävle: A. P. Landin.
- Wikander, Ulla 1999: *Kvinnoarbete i Europa 1789–1950. Genus, makt och arbetsdelning*. Stockholm: Atlas.
- ”Women in Scandinavian Theatre”, temanummer av *Nordic Theatre Studies. Yearbook for Theatre Research in Scandinavia*, vol. 1, 1988.
- Vretblad, Åke 1945: Jean Baptiste Edouard Louise Camille Du Puy. I: *Svenskt biografiskt lexikon*, band 11.

SUMMARY

The Demimondaines of the Stage

The livelihood of actresses in Stockholm around the turn of the century 1800

Women on stage, performing in different plays, singing and dancing, became during the eighteenth century a visible part of theatre life. This article discusses actresses at the Swedish theatres in Stockholm from c. 1780 to 1850 and their lives on and off stage. Five practising actresses are followed throughout their lives with a micro historical approach. In public consciousness, the actress became a symbol of depravity, destructivity and irresponsibility. For a woman to perform in front of a paying audience, on the other hand, meant to be linked to “public women” in society and the connections between acting and prostitution were never far away. At the same time their popularity increased. They supported themselves financially, acted on stage and claimed space in the public sphere. Paradoxically,

they could both be condemned and honoured for this. The majority of the women came from a socially vulnerable background. They had nothing or very little to lose entering the stage. But the fate of the five actresses in this study also shows that they by no means were victims of circumstances. Rather they were businesswomen, providing for themselves and their families. She was thus challenging the notion of the true woman, living a life of modesty and humility. She was her own boss, planning and performing in her own life. Nevertheless, they had problems surviving on their salaries and often ended up in financial trouble.

Keywords: actresses, gender, economy, consumption, 19th century Stockholm

NYA AVHANDLINGAR

Ida de Wit Sandström: *Kärleksaffären. Kvinnor och köpenskap i kustens kommers*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2018. 252 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7061-278-7.

Ida de Wit Sandströms avhandling *Kärleksaffären. Kvinnor och köpenskap i kustens kommers* är en avhandling i tjänstevetenskap. Den handlar om så kallade livsstilsbutiker, alltså en typ av mindre butiker som känns igen på att de saluför ett litet men brett sortiment av inrednings- och presentkaraktär där den estetiska inramningen är av stor betydelse – och där ägarens engagemang och smak i mångt och mycket är utgångspunkt för butikens utformning. Det är också en butiksform där kvinnliga handlare dominerar. Avhandlingen inleds med en serie av Jan Berglin som visar två personer som dricker kaffe. Den ena säger ”Åh, vad jag är less! Jag vill ha en liten affär!”. Den andra svarar ”Med en karl? Eller en sån där mysig med inredningsgrejor, doftljus & kaffehörna?”. Seriestrippen markerar ett par av de teman som återkommer i avhandlingen, nämligen att de handlare som återfinns i studien drivit sin butik som del i ett livsstilsprojekt och att dessa butiker känns igen genom en kombination av stämning, varuutbud och sociala ambitioner. Det finns också ett drag av satir över teckningen. Författaren frågar sig hur det kommer sig?

Avhandlingen består av åtta kapitel och en epilög. De fyra första markerar studiens inramning med utgångspunkter, teori, material och metod. Tre kapitel ägnas åt empirisk redovisning och resultatrapportering. I det åttonde ka-

pitlet summeras och kommenteras insikterna. Författaren beskriver ambitionen med studien som att hon intresserar sig för ”de föreställningar, ideal och normer som formar och formas i livsstilsbutiken och hur de är bekönde”. Syftet är att belysa hur det går till när livsstil görs till handelsföretagande. För att svara upp mot detta syfte arbetar författaren med frågor som hur butiksprojektet skildras, hur handlarna beskriver sitt arbete, vilka färdigheter och förmågor som krävs, samt hur förståelsen av livsstilsbutiken är kopplad till föreställningar om feminitet.

I det inledande kapitlet *Affären* skisseras bakgrunden till dagens detaljhandelssituation. Här beskrivs hur Sverige präglas av ökad geografisk koncentration och större butiksformat. Avgörande är också hur e-handel blivit en viktig affärsform. Dessa villkor har höjt kraven på särskiljning och profilering. Känslor och estetik – enligt författaren traditionellt feminint kodade områden – har fått en framträdande betydelse i denna förändringsprocess och blivit till viktiga verktyg när varor framställs som åtråvärda och köplusten ska väckas. de Wit Sandström betonar att det finns en begränsad kunskap om hur detta arbete går till och vilka färdigheter som krävs. Genom att utgå ifrån den småskaliga livsstilsbutiken hoppas författaren kunna bidra till en belysning av handelsarbetets heterogenitet, och samtidigt ge ett bidrag till sociokulturellt inspirerad handelsforskning. Det nya och specifika med livsstilsbutiker som den här avhandlingen önskar ge perspektiv på är hur föreställningar om feminitet aktiveras, reproduceras och laddas med nya betydelser.

En viktig ambition med avhandlingen är vil-

jan att bidra till teoriutvecklingen inom det som kallas för servicearbete eller estetiskt arbete. Den samlade utgångspunkten här är att estetik utgör en livsstilsmarkör som ger status och konkurrensfördelar för företag och organisationer. Med estetik menar författaren utseende, sätt att röra sig, tala och framställa sig själv i såväl den fysiska som den digitala världen. Författaren påpekar att det i en svensk kontext är få forskare inom handel och service som intresserat sig för ett estetiskt arbete. De som intresserat sig för fenomenet har fokuserat på arbetsgivarnas krav, eller anställdas upplevelser, medan småföretagarnas estetiska arbete i stort förblivit outforskad. Till denna forskning vill författaren ge ett både teoretiskt och empiriskt begrepp.

I kapitel två, *Ett estetiskt arbete*, fördjupas förståelsen av vad som menas med estetiskt arbete. Begreppet har sitt ursprung i sociologisk forskning av hur arbete organiseras, upplevs och formar dem som utför arbetet. Inom servicesektorn tycktes forskarna se en ökad efterfrågan på attraktiva och stilsäkra medarbetare. Med estetiskt arbete menas då hur kroppar i kommersiella sammanhang fungerar som livsstilsmarkörer som väljs, formas och disciplineras utifrån estetiska föreställningar och normer. Författaren ser en tudelning inom handels- och serviceforskning där studier av varudistribution tenderar att undvika frågor om serviceutövande och vice versa. Författaren strävar därför efter en bredare konceptualisering av det estetiska arbetet som innefattar service liksom varor, där de materiella uttrycken också ges en estetisk betydelse.

Kapitel tre, *På köpensskapens kraftfält*, redogör för studiens teoretiska inramning. de Wit Sandström tar hjälp av Bourdieus begreppsapparat för att skapa en förståelse av livsstilsbutikerna. Bourdieus begrepp fält, med vilket åsyftas den kamp som förs när parter med liknande intressen konkurrerar om vad som är rätt och riktigt i ett visst sammanhang, används för att förstå hur livsstilsbutiken organiseras. Begreppet är en möjlighet att fånga de specifika ideal som formar livsstilsbutiken, i studien betecknat som köpensskapens kraftfält. Andra viktiga Bourdieubegrepp i sammanhanget är habitus,

kapital och doxa. Den handel som författaren studerar betecknas som kvinnlig. Vad som definieras som kvinnligt varierar i olika tider och rum. Författaren skriver att hon vill undvika att reproducera stereotypa föreställningar om vad som menas med kvinnligt. Inspirerad av Connell använder hon sig därför av begreppet feminitet när livsstilsbutikernas särdrag belyses. Feminitet markerar de kollektiva mönster och praktiker som struktureras genom genusrelationer. Feminitet förstås då som olika serier där kvinnlighet görs och förstås på olika sätt, vilket öppnar för en mer komplex förståelse av vad som kan menas med kvinnligt.

I *Från butik till bok*, det fjärde kapitlet, redogör författaren för den metod och det material som ligger till grund för undersökningen. För att förstå hur livsstil inspirerar till handelsföretagande använder sig författaren av berättelser om och från köpensskapens fält. I berättandet ges erfarenheter mening och uppfattningar om hur världen kommuniceras, samtidigt som omvärlden och vi själva blir begripliga. de Wit Sandström har särskilt intresserat sig för livsberättelser, alltså berättelser där en person berättar om sitt liv eller valda aspekter av sitt liv, som i detta fall om sitt arbete och företagande. Författaren använder vad hon kallar för narrativ etnografi. Narrativ etnografi bygger då på metoder från humaniora och samhällsvetenskap, och kombinerar fältbaserade metoder med narrativ metod. Metoden utgår ifrån en idé om att ett narrativ består av en berättelse och en diskurs där berättelsen utgör redskapet för att beskriva vad som hänt och narrativ analys innebär att identifiera betydelsebärande element i det som berättas. Att studera berättelser har också varit ett sätt att förstå hur handlarna uppfattar andra verksamheter och aktörer inom branschen.

Kapitlet redogör vidare för hur författarens intresse för livsstilsbutiker uppstod. I samband med en tidigare undersökning av kommersiell verksamhet i kustbandet noterade de Wit Sandström en typ av butiker som beskrevs som nya och annorlunda. Hon följde upp med att undersöka hur de återfanns på internet. På nätet beskrevs de liva upp butiksutbudet samtidigt som de i mer negativ bemärkelse ansågs sprida

tingeltangel. Intresset för livsstilsbutiker blev också ett sätt att närma sig frågor om estetiskt arbete. Här redovisar författaren också sin materialinsamling och beskriver hur arbetet gick vidare och omvandlades till avhandlingsprojekt. De Wit Sandström samlade skärmdumpar, handböcker, reklamfoldrar och entreprenörsguider. Hon besökte butiker, fotograferade och tog anteckningar. För att fördjupa sitt material gjorde hon också intervjuer. Sammantaget omfattar det empiriska materialet 1000 sidor och består av 17 intervjuer, 13 observationer samt ett blandat text- och bildmaterial. Material från tidigare undersökningar – bland annat det som ledde fram till avhandlingsämnet – utgör också ett empiriskt underlag.

I det femte kapitlet, *Bli med butik*, inleds den empiriska redogörelsen. Här beskrivs hur det gått till när handlarna startat sin livsstilsbutik. Processen begripliggörs som en skapelseberättelse. Viljan till butik eller affärsrörelse har varit inbäddad i drömmar om ett annat och friare liv. Ambitionen har inte främst varit att bedriva affärer, utan att finna en möjlighet till kreativitet och ett sammanhang där familjeliv och företag kan kombineras. Att starta en butik är förankrat i en frihetslängtan och knutet till identitet och självförverkligande. Viljan att starta en butik är omgärdad av tidstypiska ideal och normer där självbestämmande, kreativitet och balans utgör viktiga ingredienser. Projektet ingår i en större livsstilsförändring, ett personligt sökande efter mening och välbefinnande. Egenföretagandet är det överordnade målet. Handlaren beskriver sig själv som en kreatör vars ekonomiska drivkrafter är underordnat skapande och frihetssökande.

Butikerna beskrivs som feminint kodade. De drivs av kvinnor för kvinnor. Flera av dem som intervjuats har haft framgångsrika karriärer inom andra områden. Att starta en livsstilsbutik har varit ett sätt att slippa kompromisser, att kunna arbeta med egna projekt samtidigt som de har kunnat ta hand om familjen. En företeelse som bland annat betecknats mompreneurship. Ambitionen att driva en butik knyter an till ett traditionellt kvinnligt omsorgsansvar. Skapelseberättelserna skildrar på så sätt också några av de utmaningar som kvinnor upplever i viljan att

kombinera yrkesarbete med familjeliv. Företagandet har för andra kvinnor varit inspirerande och förebildligt samtidigt som det också setts som att de kvinnliga företagarna har gett upp sina karriärer. Att butiksfenomenet knyts till kvinnor gör dessvärre också att verksamheterna ofta förminskas. De kvinnliga handlarnas arbete tas inte på allvar och det sägs att de leker affär, och att de lever på sin makes pengar.

Det sjätte kapitlet, *Göra butik*, fokuserar på hur handlarnas arbete gestaltar sig, vilka som är de utmärkande praktikerna och vilka färdigheter och förmågor som krävs. Det vardagliga arbetet beskrivs som en ständigt pågående gestaltning av butiken som en intim och kreativ plats. Denna gestaltning bygger på narrativa och materiella praktiker. För handlarna gäller det att kunna anpassa de kreativa ambitionerna till de kommersiella kraven. Det gäller att både kunna sticka ut och märkas på marknaden, samtidigt som det gäller att vara kommersiellt hållbar. Författaren påpekar att butikerna strävar efter att skilja ut sig, men att de trots detta ter sig ganska lika. Det är dock inte varorna som enstaka objekt som är det viktiga utan hur de kombineras och arrangeras. Värdet finns i den estetiska inramningen, som knyter an till kundernas längtan efter en viss estetik. Författaren betonar att en bredare konceptualisering av begreppet estetiskt arbete kan kopplas till ambitionen med avhandlingen och utgör en av de teoretiska poängerna, det estetiska arbetet går bortom de kroppsliga aspekterna och innefattar också iscensättningen av varor. Gestaltningen av de ofta massproducerade varorna och kundbemötandet ger verksamheterna en specifik atmosfär. I tilltalet mellan kund och handlare understryks värden som kreativitet, närhet och intimitet, samtidigt som den ekonomiska relationen underkommuniceras.

Hur är det att leva med butik? Hur ser villkoren ut för handlarnas arbete? Blir livsstilsbutiken det projekt som handlarna tänkt sig? Om det handlar det sjunde kapitlet, *Vara med butik*. Genom att utgå ifrån de skapelseberättelser som författaren tidigare redogjort för visas hur skildringarna av att driva livsstilsbutik förändras under åren. Det blev inte som de tänkt sig. Buti-

kerna startade som ett projekt för kreativitet, självbestämmande och frihet. Dessa förväntningar infrias inte. Drömmen om frihet, blir istället upprätthållande av traditionella strukturer och ansvar. I handlarnas berättelser pågår kontinuerligt ett distinktionsarbete drivet av viljan att markera sig som annorlunda, samtidigt som de tar avstånd från ekonomisk avkastning. Men kommersens villkor är svåra att balansera mot drömmar och förhoppningar. Att driva butik beskrivs som en ständig konflikt mellan skapandets och säljandets logik. Vad som var tänkt som en plats för lugn och ro blir istället ett orosmoment. Det blir inte det kreativa utrymme som det var tänkt, istället ställer butiksverksamheten andra krav. Handlarna måste anpassa sig till en marknadsorienterad logik och återkommer ständigt till ekonomi, lönsamhet och pengar. Även om de söker distansera sig mot andra butiksverksamheter identifierar de sig allt mer som handlare. De måste anpassa sig till det lokala sammanhangets villkor och kundernas förväntningar. Gränsen mellan arbete och fritid suddas ut och det som var tänkt som ett kreativt rum med utrymme för familjen, blir mer av en social nod och en omsorg om närområdets kunder.

I avhandlingens åttonde och avslutande kapitel, *Särskild handel*, skildrar författaren den logik som präglar det fält som studerats. Ett viktigt särdrag är ambitionen att skilja ut sig från annan detaljhandel och att se den egna verksamheten som speciell. Handlarna identifierar sig främst med det kulturskapande fältet. Av det skälet lägger också handlarna en stor del av sitt arbete på relationen till kunderna och att ge såväl den fysiska butikslokalen som internetsiten en särskild atmosfär.

Författaren menar att skildringen av hur livsstilsbutiker utformas visar på kunskapsluckor i vad som uppfattas som estetiskt arbete. Som skisserades i de inledande kapitlen handlar det estetiska arbetet i tidigare forskning om att kunna röra sig på ett visst sätt som överensstämmer med ett företags estetik och används främst för att beskriva och förstå hur kroppsliga företräden formas och används som kommersiella tillgångar. Men estetiskt arbete är inte enbart knutet till kropp och skönhet. Estetik är en kun-

skapsform och en praktik som också omfattar hantering av såväl materialiteter som förmågan att kunna gestalta och positionera verksamheten genom olika berättelsepraktiker. I materiella och narrativa iscensättningspraktiker arrangeras och framställs ting i överensstämmelse med en viss estetik eller eftersträvansvärt uttryck. Detta arbete är också bekönat, vilket författaren identifierar som uttryck för en medelklasskodad femininitet. Kvinnligt kodade erfarenheter lyfts här fram som både motiv och resurs i företagandet. Enligt författaren kombineras här särartsfeministiska föreställningar om kvinnlighet med postfeministiska och nyliberala föreställningar om entreprenörskap och självförverkligande, då livsstilsbutikerna uppfattas som såväl frigörande och självförverkligande som en kapitulation till traditionellt kvinnliga roller.

Avhandlingen avslutas med en epilog, *Sluta cirkeln*, som berättar om en handlare som sålt sin butik till en kvinna från Stockholm som kommer till Västkusten med sin son för att kunna gå vidare med sitt liv. En cirkel sluts, en annan påbörjas.

Avhandlingen ger svar på och reflekterar intressant kring det syfte som skisseras i avhandlingens inledning. Studien ger en god förståelse för de ambitioner som driver de kvinnor som deltar i studien att starta en livsstilsbutik, hur företagandet är sammanvävt med deras identitetsprojekt och varför de så småningom överger butiken för andra verksamheter. Tydligt påvisas hur förmågor som kreativitet och en viss känsla för estetik lyfts fram som viktiga komponenter i butiksdriften. Detta är avhandlingens stora kunskapsbidrag. Den ger ett nyanserat svar på frågan om hur det går till när livsstil blir företag. Den visar också hur föreställningar om kvinnlighet är av vikt när verksamheterna ramas in och förstås. Elegant är hur skapelseberättelser ställs mot senare erfarenheter av att driva butik. Det ger en god insikt i hur handelns villkor omformar dem som deltar på köpenskapens kraftfält, av författaren fint beskrivet som "från skapelseberättelsernas rosa skimmer till avvecklandets grå realism".

Kärleksaffären är en tydligt genomförd studie. Författaren redogör grundligt för hur hon

gått tillväga och de metodologiska avvägningar som väglett studiens framväxt. Ingående beskrivs hur materialet kodats när berättelserna strukturerats efter teman, problem, avgörande ögonblick, vad som sägs, vad som inte sägs och vad som antas vara självklart och underförstått. Forskningsprocessen presenteras ingående. Läsaren får ta del av hur livsstilsbutikerna först väckte nyfikenhet och hur denna nyfikenhet sedan omvandlades till ett allt tydligare avhandlingsämne.

Att studera berättelser för att förstå människors livserfarenheter är etablerat inom många discipliner. Samtidigt finns i *Kärleksaffären* en otydlighet i hur författaren avgränsar en berättelse, det tycks kunna vara alla påståenden och skildringar av livsstilsbutiker. Det noggranna arbetet med intervjuer och annat skriftligt källmaterial bidrar till studiens intressanta resultat, men under min läsning reflekterar jag mer än en gång över om det inte hade varit fruktsamt att urskilja mer klassiskt utformade berättelser från det andra materialet, och om en närstudie av dessa berättelser kunnat bistå med ytterligare insikter. Författarens lite yvigare användande av berättelser skapar en otydlighet i vems berättelser det är som vi får ta del av. Är det handlarnas, författarens eller någon annans? Kanske hade det varit tydligare att lyfta fram de gemensamma teman som identifieras i intervjuer och textmaterial, just som teman, och behållit en lite snävare definition av berättelse till de livshistoriska berättelserna. Det är här också möjligt att ställa sig frågan om det funnits andra metoder att beskriva butikernas verksamhet. Avhandlingen ger som sagt en god insikt i butiksinnehavarnas drivkrafter, reflektioner och det estetiskas betydelse. Detta till trots är skildringen av butikens utformning något anonym. Här hade fördjupade beskrivningar skapat ytterligare insikt i butikernas estetiska inramning av varuutbudet. Inte så att det helt saknas beskrivningar, men det kunde ha utnyttjats betydligt mer.

Avhandlingen bär på en viss redundans vad gäller den teoretiska progressionen. Det teoretiska komplex som skisseras inledningsvis, särskilt inriktningen mot estetiskt arbete, återupp-

repas i de empiriska kapitlen och i avhandlingens avslutning. Inte så att jag på något sätt tvekar på det materiellas betydelse som en del i det estetiska iscensättandet, det är närmast ett bekräftat antagande – åtminstone inom andra discipliner. Det materiellas betydelse behöver inte bevisas. Det är hur det är och blir betydelsefullt som är det intressanta. Svaret på detta finns i avhandlingen. Det hade därför i avslutningen varit intressantare med en mer generell diskussion om det estetiskas betydelse inom detaljhandeln, istället för som det är nu, när utgångspunkterna tenderar att upprepas.

Användningen av Bourdieu väcker också några frågor. Till att börja med framstår det köpenskapens kraftfält som ska skisseras som något anonymt. Här hade jag önskat en tydligare beskrivning av vilka intressenterna på detta fält är. Det skulle kanske vara möjligt att tänka sig att avhandlingen ringar in en position på fältet, nämligen en livsstilshandlarens position. Men liksom butikernas estetiska utformning framstår denna position som lite anonym. Visserligen blir vi som läsare bekanta med deras yrkesmässiga bakgrund och får förstå att det handlar om medelklass. Men denna sociala position hade kunnat artikuleras tydligare i relation till det symboliska och kulturella kapital som handlarna förkroppsligar. Det är då inte personerna utan positionen som skulle fått framträda tydligare. Författaren skriver att handlarna själva ser sig som mer tillhörande ett kreativt än ett kommersiellt sammanhang. Kanske hade en diskussion om denna dikotomi också kunnat fördjupa förståelsen av livsstilsbutikens position.

Det är dock främst författarens förståelse av doxa som förbryllar. Som jag förstätt Bourdieu – se exempelvis *Kultur och kritik* (Bourdieu 1991) – menas med doxa det som fältets deltagare uppfattar som självklart och är ense om, det som är taget för givet. Exemplet kan vara ett klassificeringssystem som anger vad som är intressant respektive ointressant. I *Kärleksaffären* är doxa mer synonymt med logik – i betydelsen den logik som formar livsstilshandeln. Frågan är här inte främst huruvida författaren tolkat Bourdieu rätt utan hur pass djupt vi som läsare förstår de värden och debatter (såväl inom fältet

som utanför) som formar och ger utrymme för livsstilsbutikerna.

Författaren lyfter vid flera fall fram de distinktioner, den särskiljning, som kommer till uttryck i samtal och berättelser. Det är ett spår jag gärna hade följt vidare. Som nämndes ovan hade jag gärna tagit del av en djupare bekantskap med det fält eller om Bourdieukopplingen tonas ned, det sammanhang inom vilket livsstilsbutikerna agerar. Här hade ett vidare resonemang om distinktioner och urskiljning varit en givande ingång. Vilka värden är det som erkänns? Vilka är intressenterna? Det hade varit särskilt intressant att få veta mer om stridigheterna kring de estetiska uttrycken, som ju på många sätt utgör en del av avhandlingens kärna. Detta knyter an till resonemanget ovan om livsstilsbutikshandlarnas position på köpenskapens kraftfält. Distinktionen kreativ kontra kommersiell hade som tidigare nämndes gärna fått utvecklas. Jag hade också önskat en lite mer prövande inställning till de påståenden och berättelser som författaren tagit del av under sin undersökning. Vem äger så att säga rätten att definiera vad som är en livsstilsbutik? På vilket sätt är butikens formen ny? På vilket sätt är det, så att säga inte en vanlig presentbutik som fått en annan verbal inramning? Också här hade en utförligare diskussion om distinktionerna varit behjälplig.

För att sammanfatta mitt omdöme. Avhandlingen ger en god insikt i den handelsform som beskrivs som livsstilsbutik. Den visar hur butiker uppstår ur drömmar om mer kreativa och friare livssituationer. Den visar också hur förståelsen av det egna livsprojektet ändras när drömmen blir verklighet och de reella kraven på butiksverksamheten måste hanteras. Studien är också ett intressant exempel på de sammansatta värden som tillskrivs och identifieras som kvinnliga i köpenskapens sammanhang. På så sätt ger den ett på många sätt intressant och givande bidrag till den sociokulturella handelsforskningen.

Min kritik av avhandlingen handlar främst om en önskan av fördjupning. Utgångspunkter och antaganden från avhandlingens inledning upprepas i viss mån i slutresonanget. Här

hade jag hellre läst vidare om hur köpenskapens kraftfält ter sig med livsstilsbutiken som ingång. Med tanke på avhandlingens ambitioner hade detta resonemang gärna fått knyta an till det estetiskas betydelse och utformning – gärna i anslutning till distinktion och särskiljning.

När detta väl är sagt: avhandlingen bär på flera insikter med bäring långt utanför livsstilsbutikernas mer avgränsade arena. Den visar hur estetiska riktlinjer är av betydelse, att de kommer till uttryck på ett sammansatt sätt. Berättelser om småföretagande och detaljhandel är lite av en modernitetens motberättelser som prövar idéer om åtskillnad mellan arbete och fritid. Här tycks handlaren vara en modernitetens anomali, något som kan gälla småföretagande som helhet. Till sist skulle jag särskilt vilja lyfta fram att studien påvisar hur butiksverksamheter också är i en antropologisk mening kulturella projekt, alltså verksamheter som styrs av moraliska kartor, värden och omdömen bortom de ekonomiska avvägningarna.

Lars Kaijser, Stockholm

Daniel Svensson: *Scientizing performance in endurance sports: The emergence of 'rational training' in cross-country skiing, 1930–1980*. KTH Royal Institute of Technology, Stockholm 2016. TRITA-HOT 0349-3842; 2072. 65 s. ISBN 978-91-7729-205-0.

Scientizing performance in endurance sports är titeln på Daniel Svenssons avhandling. Det är en sammanläggningsavhandling med fem artiklar. Avhandlingen börjar med den så kallade kappan som ska leda in läsaren till artiklarna och ge en introduktion, förklara definitioner och viktiga teoretiska begrepp; avhandlingen handlar om hur vetenskapen har kommit in i uthållighetssporter och i det här fallet längdåkning. Det är en fascinerande beskrivning av utvecklingen där läsaren får en bra inblick i längdåkningsträningens, men även

generellt längdåkningens historia. Längdåkningen var från början ett verktyg för att ta sig fram på snö och utvecklades sedan till en tävlingssport i samband med sportifieringsprocessen. I längdåkningens spår uppstod sportifieringen i början av 1900-talet i och med internationella skidförbundets grundande 1924.

Avhandlingen hade kunnat vara renodlat idrottshistorisk, men Svensson väljer att ta med olika teorier som ger fler akademiska perspektiv. Han relaterar sina empiriska fynd till teorier som sportifieringsteorin och Foucaults teorier om bio-power. Det märks att Svensson är en längdåkningsskullentusiast med passion för uthållighetsidrotter. Denna entusiasm sipprar fram mellan orden i texten och höjer läsglädjen. Svensson beskriver hur det inom längdåkningen från början var naturlig träning, vilket betyder att träningen följde naturens och landskapets gång och med människan som redskap, och hur träningen blev alltmer rationell med klara mål och artificiella träningsverktyg. Träningen medförde dock svårigheter för åkarna i Sverige att rationalisera och specialisera, eftersom traditionen var att de som tävlade var skogsarbetare och åkarna konstaterade snart att om träningsdosen ökade skulle det vara svårt att fortsätta tävla med tanke på deras arbete. Att det var just skogsarbetare som av tradition tävlade i längdåkning medförde, menar Svensson, att det inte fanns så många tävlande kvinnor. Första gången som det var en damklass på VM var 1952 i Holmenkollen, Oslo, Norge. Det var dock betydligt tidigare än många andra idrotter, som till exempel fotboll, påpekar Svensson.

Den första artikeln är en studie i hur forskning i fysiologi på CGI mellan 1941 och 1969 utfördes och vad som var forskarnas fokus. Artikeln heter "How much sport is there in Sport Physiology Practice and Ideas in the Stockholm School of Physiology at CGI, 1941–1969". I artikeln framkommer att Linggymnastiken påverkade synen och uppfattningen om kroppen. Kroppsuppfattningen ändrades emellertid med tiden till att uppfattas som ett verktyg, en maskin och där den rationella träningen fick allt mer plats. I det socialdemokratiska Sverige

fanns också en tanke på det kollektiva, där befolkningen skulle bli friskare och starkare genom träning och därigenom arbeta mer effektivt. Forskarna på CGI inspirerades mycket av fysiologerna i Köpenhamn och just forskarna i Köpenhamn hade ifrågasatt Ling när denne menade att hans gymnastik grundade sig på vetenskap. CGI och dess forskare blev med tiden välförankrade internationellt.

Den andra artikeln är "Changing tracks? The battle between natural and scientific training in Swedish cross country skiing 1948–1972", den tredje heter "Technologies of sportification—Practice, Theory and CO-Production of Training Knowledge", den fjärde "Science, Sport and Environment: the development of high altitude training methods after 1945" och slutligen "I fäders spår? Längdskidåkningens landskap som kulturarv". I artikeln om den vetenskapliga träningen i Sverige får vi lära oss att det var efter andra världskriget och början av det kalla kriget som Sverige genom före detta CGI-studenten Sigge Bergman, en legend inom längdåkningssporten, började att arbeta mer vetenskapligt. Före och under kriget hade Sverige varit dominerande, men under VM i Oslo kom herrlandslaget bara hem med en medalj i stafett. Artikeln bygger på 20 intervjuer med före detta längdåkare, 13 män och sju kvinnor. Den sneda könsfördelningen speglar den könsfördelning som var mellan 1950 och 1980 i längdlandslaget. Träningen som byggde på vetenskap och som också använde sig av olika teknologiska lösningar relateras till sportifieringsprocessen som bland annat Guttman, Yttergren och Elias har forskat på. Enligt studien var många åkare kritiska till de olika metoderna, bland annat för att de inte fick resultat förklarad för sig eller någon uppföljning, däremot var de disciplinerade och genomförde de övningar och pass som de blev tillsagda att göra. Andra blev oppositionella och menade att forskarna var respektlösa mot åkarnas egna kunskaper och traditioner. Flera var även skeptiska och menade att testerna och övningarna inte gav någon effekt. Rationaliseringen av träningen innebar också att det anordnades träningsläger, skrevs loggböcker, inte bara på åkarens initiativ, därtill tillkom manualer och

andra teknologiska hjälpmedel. Hjälpmedel som kunde innebära utrustning och kläder och när det gick vidare till det mer extrema, även doping, och det var faktiskt en svensk som fann basen till bloddopingen. Även i denna artikel kommer genusfrågan upp. Åkarna var både män och kvinnor medan forskarna bara var män och Svensson problematiserar hur det kan ha påverkat träningen.

I artikeln "Mountains and humans" problematiseras framförallt höghöjdsträning och de naturliga träningsmöjligheter som berget erbjuder. Ett återkommande tema i avhandlingen är militären och sporten och i det här fallet hur längdåkning har utvecklats i relation till militärens övningar och behov och hur militären och tävlingsidrotten delade på sig på grund av sportifieringen, men där de två delarna har liknande behov av träning och vetenskap. Höghöjdsträning har under åren skapad debatter, om det ska tränas på hög höjd, om det ska tävlas på hög höjd och inte andra. De olika problematikerna redogör Svensson för i sin text.

Avhandlingen avslutas med i "Fäders spår?" Artikeln kan ses som en uppmaning eller ett bidrag till att synliggöra idrottens och hälsans landskap och deras betydelse som kulturarv. I studien analyseras längdåkningens landskap i Hindås, Vasaloppsområdet och Vålådalen och relateras till kulturarv och hur destinationerna presenteras för att locka turister att komma och njuta av det som bara finns där. Precis som längdåkning är en tradition som började som ett verktyg att ta sig fram på, så trycker de olika destinationsaktörerna på tradition och autenticitet när de beskriver respektive plats.

Svenssons avhandling skapar intresse och ger svar på frågor som jag inte visste att jag hade. En annan styrka med avhandlingen är hans sätt att skriva om ett ämne som finns nära hjärtat hos många i Sverige samtidigt som han ger ett mer värde med sina akademiska tolkningar. Det finns nog många i detta längdåkningsälskande och kunniga land som gärna tar sig an denna bok.

Marit Stub Nybelius, Falun

Lars Hansson: *Vid gränsen. Mottagningen av flyktingar från Norge 1940–1945*. Göteborgs universitet. Institutionen för historiska studier. Göteborg 2018. 331 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7833-211-3.

Lars Hansson har lagt fram en doktorsavhandling i historia vid Göteborgs universitet. Temat avser hur svenska myndigheter både centralt och lokalt vid den svensk-norska riksgränsen tog emot flyktingar från Norge under den nazistiska ockupationen av landet 1940–1945. Totalt beräknas omkring 60 000 norska flyktingar ha kommit. Författaren har koncentrerat sig på den södra delen av den 163 mil långa svensk-norska gränsen. Det innebär att studien avser de svenska landskapen Bohuslän, Dalsland och Värmland. Hit kom omkring 60 procent av de norska flyktingarna.

Landsfiskalerna i respektive region hade huvudansvaret för mottagandet av ankommande flyktingar. De hade fått diffusa anvisningar från centralt håll inom Utrikesdepartementet och Socialstyrelsen som skulle tolka utlänningslagen från 1937. Möjlighet till nödfällsvisering för politiska flyktingar infördes den 7 juni 1940 efter den helt oväntade norska flyktingströmmen. Därigenom kunde flyktingarna snabbare föras bort från det skyddsklassade området utmed riksgränsen till ett uppsamlingsläger inne i landet, först i Öreryd i Småland och från 1942 huvudsakligen på herrgården Kjesäter i Södermanland. Där kunde förhören fortsätta med norska funktionärer som arbetade på uppdrag av Norska legationen i Sverige. De ville skilja ut eventuella samarbetsmän till Quislingregimen i Norge.

Ett problem i mottagningslägren avsåg klädlös bland flyktingarna i mottagningslägren, därför upprättades avlusningsstationer på den svenska sidan i närheten av gränsen. Nästa steg i mottagningen blev att uppsamlingslägren skulle slussa ut flyktingarna på den svenska arbetsmarknaden, inte minst inom skogsbruket men även inom industrin. Detta skedde genom särskilda hjälpinsatser från den svenska arbetsförmedlingen. Den norska arbetskraften blev en

viktig tillgång för det svenska samhället under beredskapsåren. En stor mängd svenska män var då inkallade till militärtjänst, i stor utsträckning utmed den svensk-norska gränsen.

Vid ankomsten kunde flyktingarna möta olika behandling hos olika landsfiskaler. Den mest strikta behandlingen fick flyktingarna under krigets början 1940–41. Då skickades en hel del av dem tillbaka. En siffra som nämnts är 800 år 1941, men det är inte möjligt att exakt veta hur många de var. Avvisningarna avtog markant 1942 och upphörde i stort sett från 1943 fram till 1945. Det kunde löna sig för en flykting att komma tillbaka till ett annat distrikt om man en gång blivit avvisad. Regionalt förekom det nämligen skillnader i restriktioner vid bedömningen. I Värmland var landsfiskalerna avsevärt strängare än i Strömstadsområdet i norra Bohuslän. Där beviljades nödfallsavisering för i stort sett alla flyktingar redan år 1941. Inom forskningsprojektet ”Gränsens kulturmöten” på 1990-talet, där jag deltog, fann vi att just i detta område fanns alltsedan 1800-talet mycket starka band mellan lokalbefolkningen på båda sidor om gränsen. Detta berodde inte minst på arbetspendling och släktkontakter genom att många äktenskap hade ingåtts över gränsen. En stor del av de norska flyktingarna kom just från gränsnära områden under okkupationens första del. De tog sig fram genom otillgängliga skogsområden, ofta med hjälp av norska gränslotsar, och över vatten i skydd av mörker och vid isbeläggning. Av flyktingarna 1941–1945 utgjorde männen 79 procent och kvinnorna 21 procent. Det fanns olika toppar i flyktingströmmen från Norge. Den första var i april till juni 1940, den andra efter deportationen av norska judar till Auschwitz hösten 1942 och den tredje efter arresteringarna av studenterna vid Oslo universitet hösten 1943.

Den centrala källan för undersökningen finns i de svenska landsfiskalernas arkiv och i den överordnade landsfogdens arkiv i varje län. Kvantitativt är undersökningen mycket omfattande genom att närmare 33 000 förhørsprotokoll har gått igenom. Uppgifterna bygger på flyktingarnas muntliga utsagor eftersom identitetshandlingar i stor utsträckning saknades. En

kvantitativ bearbetning har skett av närmare 1 000 förhørsprotokoll. Landsfiskalen hade en mycket svår arbetsuppgift när han skulle försöka bilda sig en uppfattning om de lämnade uppgifterna stämde eller om flyktingarna ljög om sin bakgrund för att lättare få tillstånd att passera gränsen. En central fråga vid förhören avsåg flyktmotiven. Motståndsversamhet mot den nazistiska regimen utgjorde ett centralt motiv för att bli accepterad som politisk flykting.

På riksplanet har författaren undersökt Utrikesdepartementets och Socialstyrelsens arkiv samt riksdagstryck, Statens offentliga utredningar (SOU) och Svensk författningssamling (SFS). Ett rikt tidningsmaterial främst från gränsläna i Sverige har kommit till användning. I Norge fanns inga tillåtna fria medier som kunde rapportera. I begränsad omfattning har folkminnesmaterial från Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) använts. Dessutom använder sig författaren av cirka 130 berättelser från inkallade svenska soldater som var stationerade vid gränsen under beredskapsåren 1939–1945. Dessa berättelser är publicerade i journalisten Åke Williams bok 1989 *Krigsmäns erinran*. Författaren hämtar också citat från antologin *Vardagsliv under andra världskriget*, som utgavs 2012 av etnologerna Carina Ahlqvist, Annika Nordström och Birgitta Skarin Frykman. Det finns emellertid betydligt fler uppgifter att hämta i den insamling av intervju-material om krigstiden som förekom i gränstrakter i Bohuslän, Dalsland och norska Østfold under 1990-talet. Det skedde inom forskningsprojektet ”Gränsens kulturmöten” som var ett samarbete mellan Uppsala universitet, Bohusläns museum i Uddevalla och Borgarsyssel museum i Sarpsborg. Detta material förvaras på dessa båda museer. Därtill finns uppgifter i norska folkminnesarkiv. Norsk etnologisk granskning (NEG) i Oslo har utfört en frågelistsinsamling 1988 (særemne nr 19) om norska polisstyrkor som från och med 1943 utbildades i Sverige. Här efterfrågas uppgifter om de utbildade norrmännens flykt till Sverige och levnadsförhållanden på utbildningsorten.

Totalt sett är författarens undersökning systematiskt genomförd. Fokus på det lokala per-

spektivet både vid gränsen och i uppsamlingslägren är framträdande. Läsaren får en god bild av vad det kom att betyda i praktiken att Sverige var nedrustat och oförberett på vad som skulle kunna hända vid den långa riksgränsen mot Norge. Förändringen under krigsåren från restriktion till alltmer öppen hållning vid flyktingmottagande framgår klart. Denna utveckling inleddes på lokal nivå, med tydliga regionala va-

riationer, och inte genom bestämmelser på rikspanet.

Avhandlingen har en hel del viktig information att bidra med i samband med dagens diskussioner om Migrationsverkets policy vid flyktingmottagande, hur förändringar kan ske över tid samt vara beroende av olika handläggares personliga uppfattningar och tillämpade praxis.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

RECENSIONER

Mitt och ditt. Etnologiska perspektiv på ägandets kulturella betydelse. Karin Salomonsson (red.). Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 17, 2018. 236 s., ill. ISBN 978-91-983690-55-2.

Hur ägandet etableras och manifesteras genom skiljelinjer mellan mitt, ditt och vårt samt hur dessa gränser i vissa fall överskrids är utgångspunkt för kulturanalytisk problematisering i antologin *Mitt och ditt. Etnologiska perspektiv på ägandets kulturella betydelse*. Författarna är eller har varit knutna till Lunds universitet och variationsbredden är påfallande i empiriskt avseende relaterat till de olika forskningsprojekt som utgör underlag för antologibidragen. I studierna uppmärksammas vardagliga föremål, rutiner och enskilda händelser i hemmet och villaträdgården, på sjukhus och äldreboende, vid arvskiften, skilsmässor och våldtäktsmål. Med etnologisk profilering kontextualiseras det situationella med belysning av människors relationer, värderingar och maktpositioner. I några delstudier görs återkommande jämförelser mellan dåtid och nutid, medan andra är fokuserade på en avgränsad tidsperiod, vilken företrädesvis gäller vår nutid. Ur metodisk synvinkel är de gemensamma nämnarna mer uppenbara då flera samlat in frågelistsvar, intervjuat och genomfört observationer. Här återfinns även bricolagemetoden, ett etnologisk karaktäristiskt sätt att använda olika källtyper inom samma studie. Antologiförfattare har exempelvis analyserat biografier, skönlitteratur, filmer, statliga utredningar och allehanda arkivmaterial. Denna antologi är ingen metod-

bok per se, men visar indirekt hur etnologer kan problematisera och analysera skilda empiriska fält och samtidigt relatera till antologins kunskapsmål om mitt och ditt.

I inledningen ger Karin Salomonsson, antologins redaktör, information om bokens tematik med utgångspunkt från när hon var spekulant på en stol som hon ville förvärva eftersom den väckte hennes barndomsminnen till liv. En annan kund på loppmarknaden köpte stolen och Karin belyser i texten sina känslor av förlust över en stol som hon de facto aldrig ägt. I beskrivningen av episoden diskuteras oskrivna kulturella beteenderegler som konsumenter på en loppmarknad bör förhålla sig till och triviala bruksföremåls affektionsvärde. Inledningen följs av medförfattarnas bidrag i följande ordning:

Orvar Löfgren uppmärksammar hur hemmiljön kan vara en arena för förhandlingar om mina, dina och våra gemensamma ägodelar med fokusering på oreflekterade och all dagliga vanor. En infallsvinkel är hur barnen inskolas i vad som å ena sidan är tillåtet och å andra sidan kan leda till konflikter. Hur de med ökande ålder tar plats och markerar sina revir gentemot de vuxna. Barnkammaren och sovrummet analyseras även utifrån ett historiskt perspektiv för att synliggöra förändrade normer om utrymme och praxis.

Katarina Saltzman och Carina Sjöholm har intervjuat villaägare om deras trädgårdar som ofta betraktas som halvoffentliga. Trädgården är i sig en gränsöverskridande miljö och studien rör olika förhållningssätt till insyn, ogrässspridning, odling och grannkontakter. En slutsats är att villaträdgården formas genom ständiga för-

handlingar mellan olika aktörer, såväl människor som djur och växter.

Håkan Jönsson belyser måltidens komplexitet. De föräldrar han talat med eftersträvar att socialisera in sina barn i värderingar om familjemiddagens betydelse och gemenskap. Men det är ett ideal som utmanas av olika arbetstider, fritidsaktiviteter och smakpreferenser. Även måltiden är förhandlingsbar, då vissa individuella önskemål kan tillgodoses medan andra kan vara svårare att kompromissa om för att kunna bibehålla känslan av samhörighet.

Gabriella Nilsson skriver om besittnings- och dispositionsrätt i förhållande till rättsliga bedömningar och massmediala beskrivningar av våldtäkter. Genom att använda begreppet besittningsrätt för att betona kvinnans äganderätt till sin egen kropp och applicera begreppet dispositionsrätt som metafor för förövarens utnyttjande tydliggörs hur olika omständigheter vägs in i bedömningarna. Vilka värderingar som får genomslag analyseras även i denna studie utifrån historiska jämförelser.

Kristofer Hanssons forskningsintresse rör hur skilsmässor betraktades under 1970-talet utifrån studier av dåtida skönlitteratur, filmer och självhjälpsböcker. Vid denna tid ökade skilsmässorna i Sverige, bland annat som en konsekvens av ny lagstiftning. I detta sammanhang problematiseras tvåsamheten inom äktenskapet i förhållande till individuella ståndpunkter, med särskild tonvikt på människors sökande efter ökad självkänedom för att bemästra sina livskriser.

Markus Idvall ger förståelse för innebörden av organdonationer till släktingar. Gåvotransaktionen som beskrivs inleds med patientens vädjan om donation, via operation till efterföljande reflexioner över ägarbytet och de emotionella band som vanligen stärks mellan givare och mottagare. Njurtransplantationer är dock inte friktionsfria ur social synvinkel. Släktingars förväntningar på framtida skuld känslor bidrar till att en del föredrar anonyma givare.

Åsa Alftberg problematiserar relationer på äldreboenden med fokusering på personalens bestämmanderätt över pensionärernas medicinskåp. De äldre är förvisso ägare till medicinerna

men saknar inflytande över användningen av dem och maktbalansen förskjuts via personalens ansvarsanspråk. Undersökningen visar även hur kontakterna mellan omsorgspersonal och äldre ringar formeras utifrån den intimitet som ofta uppstår när mediciner intas.

Karin Salomonsson har forskat om lånepraktiker mot bakgrund av den omdiskuterade delningsekonomi. En bärande frågeställning gäller gränsdragningar mellan respekten för personligt ägande och kulturellt accepterat lånebeteende. Berättelser som samlats in exemplifierar varierande situationer och förhållningssätt. Inte sällan är negativa erfarenheter förknippade med att låntagare inte varit tillräckligt aktsamma och kompenserat för skador som uppkommit. Något som i sin tur leder till restriktioner för vad som lånas ut och till vem; att behöva låna av andra kan i vissa fall uppfattas som ett fattigdomsbevis, medan det i andra sammanhang blir associerat med en medveten konsumtionsstrategi.

Charlotte Hagström analyserar cykelns betydelse som minnesobjekt och fortskaffningsmedel. Även i denna studie framkommer att vissa cyklar tillskrivs stort affektionsvärde och ägarerna blir upprörda när de blivit stulna. Andra cyklar beskrivs inte i liknande emotionella ordalag, men uppskattas för att de underlättar vardagslivet och ger möjligheter till motion. Anledningen till att cykla varierar, men i detta sammanhang, då ägarförhållande står i fokus, exponeras spännvidden mellan att skydda en kär ägodel från stöld till att betrakta andras hojar som tillgängliga låneobjekt utan återlämningsplikt.

Jonas Frykman tolkar avslutningsvis berättelser om arvskiten. När syskon ska dela upp kvarlåtenskapen efter sina föräldrar framträder förväntningar och anspråk som arvtagarna kanske inte varit medvetna om tidigare. I en del fall är det inte tingens nominella värde som utlöser konflikter utan affektionsvärdet är mer betydelsefullt. Vissa föremål bär vittnesbörd om det förflutna och därför kan striden om vem som ska få överta dem vara känslomässigt laddad. I denna studie görs även historiska komparationer till förindustriell tid för att belysa arvsvillkoren. Skillnaderna är påtagliga men också likheterna

på ett emotionellt plan, när gården då eller sommarstugan nu byter ägare.

Flertalet artiklar i denna antologi har tydliga beröringspunkter med det konkreta, när materialiteten bildar utgångspunkt för studierna. Men i samtliga bidrag problematiseras värderingar och normer kring ägande som är betydelsebärande för hur människor betar sig, umgås med varandra, markerar närhet och distans samt formerar sina liv kring det som är betydelsefullt för dem.

Det här är etnologi om vardagslivets enskildheter och igenkänningsfaktorn är stor. Jag kom att tänka på företeelser som jag inte tidigare reflekterat över, till exempel varför ingen längre sneddar över min sommarhustomt som den äldre generationen alltid gjorde förr. Glömda händelser aktualiseras, som glädjen över återseendet av min stulna cykel. Fler hågkomster skulle vara lätta att rada upp, men jag nöjer mig med dessa. Framförallt värdesätter jag att läsaren ges en vidgad förståelse för sitt eget och andras liv via de olika situationer i tid och rum som etnologerna kontextualiserar. Därför rekommenderar jag gärna andra att läsa denna bok. Antologin må som helhet med dess varierade bidrag uppfattas som spretig, men styrkan är relaterad till mångfacetterade problematiseringar av vad som är och har varit mitt, ditt, vårt eller ert utifrån kulturanalytiska perspektiv.

Kerstin Gunnemark, Göteborg

Köket. Rum för drömmar, ideal och vardagsliv under det långa 1900-talet. Ulrika Torell, Jenny Lee & Roger Qvarsell (red.). Nordiska museets handlingar 143. Nordiska museets förlag, Stockholm 2018. 352 s., ill. ISSN 0346-8585. ISBN 978-91-7108-599-3.

Till mina tidigaste minnen hör köksgolvet på Ringstorp, ett tidigt 1960-talsområde i Helsingborg. Jag minns hur jag kröp på en svart, vit och blekgul plasttrasmatta. Kanske försökte jag nå

BRIO-skallran som låg längre bort medan mammas ben for fram och tillbaka mellan diskbänk och spis. Det första fotografiet av mig togs också i ett kök. Jag ligger på den rostfria diskbänken i sommarstugan, där jag i morgonljuset sommaren 1966 myser nöjt efter att ha fått ren blöja.

Sådana associationer öppnar sig med sidorna i den digra antologin *Köket. Rum för drömmar, ideal och vardagsliv under det långa 1900-talet*, utgiven av Nordiska museet och skriven av historiker, ekonomhistoriker, idéhistoriker, museiintendenter/etnologer och en konstvetare. Det är naturligtvis ett ämne som alla kulturhistoriker bör uppfatta som centralt, om det "husets hjärta" som köket ibland har kallats.

Tidsmässigt avgränsas studien till vad som i historikern Giovanni Arrighis efterföljd betecknas som "det långa 1900-talet" (1870–nutid), vad som tidigare skulle kallats industrialismens tidsålder. Kopplingar till historiens långa linjer saknas, vilket egentligen är synd. Jag minns min aha-upplevelse på en Pompej-utställning på 1990-talet – att många köksredskap från antiken var förvånande lika de vi fortfarande använder. Det långa 1900-talet är ju inte heller särskilt enhetligt, politiskt eller ekonomisk, och förvirringen om huruvida vi befinner oss i en senmodernitet (hur långt kan denna egentligen dras ut?) eller i en postmodernitet kan diskuteras. Även *Kökets* rumsliga avgränsning är redan i baksidestext och förord oklar. Handlar boken om Västerlandet, hela Sverige eller Stockholm? Flera kapitel utgår från ett oreflekterat och för givet taget huvudstadsperspektiv som gör den problematisk för läsare utanför tullarna. Hur det moderna köket presenterades på viktiga utställningar som Vi bo i Ribershus (Malmö, 1938), Bo Bättre på Guldheden (Göteborg, 1945) eller på H55 (Helsingborg, 1955) saknas således. Av vad jag tidigare lärt så avslutades hembiträdesepoken på Guldheden (det planerade hembiträdeshuset byggdes omedelbart om till studentlägenheter) medan fiskpinnar och hamburgare lanserades på H55.

Redan i redaktörernas inledningskapitel poängteras USA som viktigt för köksinnovationer-

na. Här fastställs köket som en ”husmödrarnas rum” men också som ett forskningsfält för arkitekturhistoria och bostadspolitisk historia. Till detta kommer perspektivet på köket som kulturhistoria. I Jenny Lees översiktskapitel om ”Det moderna köksrummets historia” följer vi köket under det långa 1900-talet. Fokus ligger på arbetarklassens kök och tjänstefolksbristen men några egentliga diskussioner om den borgerliga bostadens funktionsdifferentiering och köksregioner (som också omfattade kökstrappan, pigkammaren och serveringsgången) förs inte. Det är influenserna från USA och England som står i centrum för intresset medan den intressanta svenska köksgenomgången i Harald Boklunds *Våra bostäder* (1907), utgiven i samarbete med Fredrika Bremer-förbundet, förbigås. Synd, för i denna diskuteras grovkök, avtorkbarhet, ventilation, disk, skafferi, isskåp och avfallsschakt (sopnedkast) på ett tidigt stadium. Ej heller arkitekterna Ragnar Östbergs, Lars Israel Wahlmans eller Erik Gunnar Asplunds insatser på hemutställningen 1917 får nämnvärt utrymme. Ernst Spoléns genomgång av köket i *Ditt hem* (1924) saknas också. Mellankrigstiden införde taylorismen i köket men såg också utvecklingen av de rationella Frankfurterköket (laboratorieköket) och Münchenerköket (en kokvrå i vardagsrummet). I Sverige kom laboratorieköken som bekant att segra med funktionalismen och dominerade fram till omkring 1970. Folkhemsköket skapades i en löpande dialog mellan HSB, Bostadssociala utredningen, bostadsutställningar och Riksbyggen. Efter andra världskriget följde en skördetid med standardisering, välstånd, nya former för livsmedelsdistribution men också av isolerade hemmafruar, vars köksarbete var funktionsstuderat in i minsta steg. Med 1970-talets allmogetrend vek funktion delvis för livsstil. Köken blev stora med furuinredningar och allmogeeobjekt som gamla kökssoffor och med nyliberalismen blev köket en livsstilsprodukt, en rostfri uppvisningsarena där var och en tycks leka mästarkock. Samtidens överkonsumtion av köksinredningar, ett absurt resurslöseri inte sällan triggat av bostadsrättsspekulation, kunde ha diskuterats mer.

De följande kapitlen tematiseras kring skaffe-

riet (Kerstin Thörn), kylen (Fredrik Sandgren), spisen (Marianne Larsson), redskapen (Karin Carlsson), köksbordet (Ulrika Torell), disken (Roger Qvarsell), avfallet (Ylva S. Sjöstrand) och köksträdgården (Jenny Lee). Dessa kapitel är alla väl sammanhållna, faktarika och välstrukturerade avsnitt knutna till kökets olika funktioner, i vilka vi får insikter i om när diskmedlet lanserades (1947) eller att källsortering faktiskt förekom vid 1900-talets början. I mycket är detta ett ekonomihistorikernas sätt att skriva kulturhistoria, präglad av praktiska funktioner och flöden. Kökets förhållande till tvättstugan/grovköket ges ingen särskild plats. Som arkitekturhistoriker och konstvetare saknar jag planlösningar och möbleringsplaner, som kulturhistoriker en djupare diskussion om status, symboler och ritualer. *Vad är kulturhistoria?* kan man alltså med Peter Burke fråga.

I Helena Bergmans kapitel om ”Känslor” möter vi hemmafruarna i radioprogram och tidningsspalter. Känslorna begränsas dock i huvudsak till känslorna inför köksarbetet. Männen och barnen blir närmast osynliga, vilket är ett väl begränsat sätt att skildra denna tid, dominerad av kärnfamiljer. Orsi Husz och Karin Carlssons kapitel om kökskunskap lyfter på ett intresseväckande sätt relationer mellan social ingenjörskonst och global kommersialism, eller med andra ord hur konsumentföreträdare och den starka Alice Thiberg med hårt arbete kunde få Ikea att sprida rationella svenska kök över världen. Här presenteras den senmoderna funktionalismens köksuppställningar och hur den implementerades. Jag saknar dock hur dessa ideal förmedlades på skolans hemkunskapslektioner, från 1960-talet obligatoriska för pojkar och flickor i svensk grundskola.

För det avslutande kapitlet ”Drömkök till salu” svarar konstvetaren Maja Willén, som även tidigare studerat samtidens bostadsideal. Willén, som väl mer utforskar det postmoderna narrativet än senmoderniteten, studerar tre av vår egen tids trender, ”lantkökets”, som är ett uppkök på pärlspont och spegeldörrar, bakom vilket den moderna tekniken döljs, ”retroköken”, där de 1950-talskök som bostadsrättsinnehavare kastade på tippet för 20 år sedan

återuppstår och de släta ”moderna” köken, som alltid tycks ha perfekt yta och stå klara för en fördrink. Köket har transformerats från funktionslaboratorium till livsstilsmarkörer, stora anläggningar med köksöar, barstolar och infällda spotlights. Inte sällan har de också flyttat ut i vardagsrummen.

Köket är en tjock bok med många kvaliteter och poänger, främst genom att den i flera kapitel kommer med ny kunskap och lyfter fram nya källmaterial. Boken kan ge ett encyklopediskt intryck men täcker trots sin systematik och sitt omfång inte köket som ämne. Förankringen i arkitekturhistoria och bebyggelsehistorisk forskning är alltför svepande, och tvärkulturella referenser mellan Fröken Julie och 1930-talets hembiträdeskomedier saknas. Museala kök kunde ha använts för att exemplifiera och illustrera, som de lägenhetsmuseer som finns i Stockholm och Göteborg, Anders och Emma Zorns för tiden moderna kök i Mora eller bostadsköket i Lars Israel Wahlmans arbetarbostäder vid Tjolöholm. Här kunde historiska kök ställas mot de nykonstruerade lant- och retroköken. Vardagslivet beskrivs, inte orättvist, främst ur köksarbetets och hemmafruarnas perspektiv. Mannen ”hjälpes möjligen till med disken” men inte så mycket mer. Köket som central ram för frukostar med nyhetsförmedling via morgontidningsprassel och Morgonekot saknas. Även barnen är alltför osynliga i *Köket*, både som vårdkrävande spädbarn, krypande småbarn och läxläsande skolbarn som förhörs på glosor av en matlagande mor. I många folkhemslägenheter var köket väl såväl systuga som hobbyrum men ej heller detta utforskas. Ungkarlars kök, studenternas gemensamma korridorkök eller köket som den romantiska plats där unga älskande äter sin första frukost tillsammans vore andra aspekter att ta upp.

När jag avslutar denna recension, och går för att tömma diskmaskinen, är jag benägen att mena att *Köket* hade kunnat bli ännu bättre om fler etnologer och bebyggelsehistoriker släppts in genom köksdörren.

Henrik Ranby, Göteborg

Handelsstad i förvandling. Devrim Umut Aslam & Cecilia Fredriksson (red.). Institutionen för service och tjänstvetenskap, Lunds universitet 2017. 158 s., ill. ISBN 978-91-982330-5-6.

Inom samhällsvetenskapen, och även etnologin, har man sedan långt tillbaka intresserat sig för relationen mellan stadsliv och kommers. Tidiga teorier menade att staden närmast förde med sig chockartade effekter på invånarnas nervsystem, till exempel skrev Simmel (1903) om hur det moderna stadslivets omvandlingar med ökade inslag av kommers gav upphov till psykisk hyperaktivitet. Denna negativa bild av stadsliv och kommers står i bjärt kontrast till en positiv diskurs gällande platsutveckling och kommers inom samtida managementorienterad samhällsvetenskap och bland praktiker (se t.ex. Löfgren 2014). När det gäller stadsforskning som ämnesträdning inom etnologin, som är min ämnesmässiga hemvist, är det en väletablerad genre med bidrag som Eks *Nöden i Lund* (1971), Dauns *Förortsliv* (1974), Mörcks *Spel på ytan* (1998) och Forsemalms avhandling *Bodies, Bricks and Black Boxes* (2006). Själv har jag skrivit om relationen mellan staden och shopping i ett antal texter och kritiskt analyserat stadens ambivalenta roll, bland annat kopplat till frågor om hållbarhet (Hansson 2015; Brembeck & Hansson 2015; Brembeck et al. 2015). Min förståelse för forskning om relationen mellan stad och kommers har därför en specifik inriktning som också påverkar min läsning av boken *Handelsstad i förvandling*. I boken tar en grupp forskare vid Institutionen för service management och tjänstvetenskap vid campus Helsingborg sig an uppgiften att ge förslag till strategier till stadsförnyelse och en förståelse för de många relationer som uppstår mellan stad, handel och konsumtion.

Ämnesmässigt representerar bokens författare kulturgeografi, företagsekonomi, etnologi och tjänsteforskning, vilket också förklarar bokens dubbla målsättning. Bokens syfte är att bidra till ”förståelsen av relationen mellan handel och några av de olika sammanhang där den

kommer till uttryck” (s. 9). Att en sådan programförklaring blir bred är självklart. Författarna beskriver vidare vad de inte har som ambition att bidra med: ”boken gör inte anspråk på att förklara samtida detaljhandels samhällsliga funktion eller leverera konkreta lösningar” (s. 9). Det är en bok som behåller fokus vid konkreta aspekter och därmed borde vara lättillgänglig för läsare utanför akademien, vilket också stämmer väl överens med att boken är ett resultat av samverkan mellan akademi, fastighetsägare, regionala aktörer och näringsidkare.

Ett antal funderingar infinner sig under läsningen av bokens introduktionskapitel. Vad menar författarna med handel (vilken handel)? Här vore en tydlig avgränsning och definition lämplig. Hur definieras stad och vad inkluderas i begreppet stad i boken? Är staden en geografisk plats, ett rum, en mental representation, och vems stad pratar vi om: invånarnas, planerarnas, handlarnas, besökarnas? Plats nämns vid ett flertal tillfällen i introduktionen men lämnas okommenterat trots att det verkar vara ett centralt perspektiv, begrepp eller kanske beskrivning av en fysisk plats. I introduktionen presenterar författarna de tre ”globala utvecklingsfaktorer” (s. 12) som använts för att dela in de empiriska kapitlen: Shopping och stads- liv, Konsumtionskultur i förändring och Handels digitala utmaningar. Att lokalisera hur dessa globala processer utspelas på det lokala planet (Helsingborg) är bokens centrala kunskapsbidrag, men samtidigt blir jag fundersam på vad författarna egentligen menar med de tre faktorerna och hur och varför de kan särskiljas. Logiken bakom dispositionen kunde ha utvecklats.

I det första kapitlet, *Attraktiv stadskärna: Ex- emplet Helsingborg*, presenterar Thufvesson ett antal nedslag i sin forskning om utvecklingen av Helsingborg som handelsstad och redovisar ett antal strategiska aspekter kopplade till möjligheter att utveckla Helsingborg till en attraktiv handelsstad. I centrum av kapitlet står relationen mellan centrumhandel och extern handel som en viktig konkurrent samt städens strategiska beslut att satsa på specifika former av handel där stads- liv och kommers kan komma väl överens. Ex-

emplet med anläggning av lekplats i strategiskt läge nära restauranger, torg och leksaksaffärer är slående i all sin enkelhet. Jag hade gärna sett mer diskussion kring relationen mellan platsut- vecklingsteorier och konsumentbeteende som finns med i inledningen till kapitlet. Där finns möjligheter till teori och begreppsutveckling som kan sprida ljus över delar av den komplexa väv som växer fram i växelverkan mellan kultur och kommers, städer och handel. Inledningen till kapitlet som behandlar Helsingborgs histo- riska utveckling ur ett handelsperspektiv samt dess utveckling av mer generell karaktär vad gäller exempelvis externhandels negativa ef- fekter på stadskärnor är högst relevant och den stora behållningen av kapitlet. Det hade jag per- sonligen gärna läst mer om. Även den avslutan- de diskussionen om cityhandels möjliga ten- dens till upplevelse- och tjänstebaserade mo- nokultur respektive en mer heterogen handel kunde ha utvecklats och diskuterats vidare, sär- skilt med sikte på stadskärnornas överlevnad i en hårdnande konkurrens med externhandel och som positiv drivkraft för hållbarhet.

I bokens andra kapitel, *När handel tar plats*, presenteras Fredrikssons studie av planerare, centrumutvecklare och handlares perspektiv på sin egen verksamhet och sina roller i utveck- lingen av staden. Vi får ta del av de värden och strategier som agerar som ”övertygelser” och en kulturanalys av dessa tjänstemäns och handlares tankemönster presenteras. Det centrala kun- skapsbidraget i kapitlet som jag ser det handlar om de målkonflikter som uppstår då alla springer mot (nåja) samma mål: nämligen att möjlig- göra för ”kulturen” och ”kreativiteten” att spela de centrala roller som de skulle kunna göra i ar- betet med att göra stadskärnor och dess tillhö- rande handel mer attraktiv i turisters och invå- narnes ögon. Fredrikssons material uppvisar en intressant samstämmighet kring dessa värden vad gäller möjligheter för handelsstaden att blomstra ekonomiskt, socialt och ur miljöper- spektiv. En viktig poäng är att planerare och handlare verkar ha ”kopierat” mycket av den dominanta diskursen kring dessa värden (kultur och kreativitet). Författaren borde ha diskuterat mer om de verkliga effekter i former av ökad

segregation och andra mindre socialt hållbara konsekvenser detta fört med sig; att exempelvis gurun Richard Florida och hans teorier inte problematiseras mer är en brist. Även begrepp som upplevelseekonomi och uppmärksamhetens ekonomi skulle med fördel ha kunnat diskuteras mer i kapitlet. Fredriksson lyfter själv i kapitlets näst sista mening frågan om varför en diskussion om hur handel tar plats inte har problematiserats mer, där borde kanske författaren ha tagit tillfället i akt och gjort just det.

Kapitel 3 lyfter fram frågor om relationen mellan biltransport, centrumattraktivitet, konkurrens och vad som egentligen är god biltillgänglighet. Eskilsson och Thufvesson har analyserat enkätsvar från 512 besökare på gågatan Kullagatan i Helsingborg, där de ställt frågor om hur de tagit sig till platsen, vilket mål de har med besöket och hur länge besöket varar. Resultatet av undersökningen ska belysa biltransporters roll bland besökarna. 261 kvinnor och 251 män deltog i åldrarna < 20 till > 65. Som komplement till den första studien har man också genomfört en jämförande studie med besökare vid det externa köpcentret Väla (378 deltagare med liknande fördelning vad gäller demografiska data). Vi kan läsa hur externhandelsbesökare i större utsträckning färdas per bil (81% jämfört med 40%) än de som besöker stadskärnan. Några viktiga skillnader mellan dessa platser pekas ut: stadskärnan har större tillgänglighet för fler transportslag än Väla och är dessutom en tydligare destination än sin externa motpart (fler deltagare anger att de stannar längre i centrum än på Väla). Ett antal lärdomar från studien presenteras avslutningsvis, bland annat visar statistiken på att besöken i centrum bekräftar trenden att städer alltmer används ur rekreationssyfte (turism, upplevelser) medan det historiskt mer vanliga målinriktade besöket utgör en mindre del. Här har förstas centrumhandels förändrade karaktär med fokus vid restaurang, café och annan service en tydlig roll att spela. För att behålla sin attraktionskraft, menar författarna, bör stadskärnan satsa på att tillmötesgå så många olika intressen som möjligt, både de målrationella som svänger förbi med bilen och de reaktionsbenägna som tenderar stanna längre

och konsumera annorlunda. Resultaten pekar ut intressanta spår att följa upp vidare, inte minst förstås utmaningarna med bilfria innerstäder och de utmaningar som detta ställer på handeln som traditionellt varit beroende av bilburna besökare. En möjlig vidare diskussion hade varit att lyfta diskussionen kring sådant som den ökande globala konkurrensen städer emellan, event- och upplevelseekonomin och förtätningsdiskursen och hur frågor om kultur, kreativitet och hållbarhet som lyfts i andra kapitlet kan förhålla sig till resultaten i studien.

Aslan ställer i det fjärde kapitlet, *Shopping på en lokal handelsgata*, frågan om vad som lockar konsumenter att besöka och handla på specifika platser i en stad. Det empiriska exemplet är Södergatan som beskrivs som en tidigare arbetar-klassstadsdel och numera en "marginaliserad" del av stadens handelsgeografi. 15 informanter deltog i studien och Aslan har bland annat följt med dem vid besök på gatan. Hur författaren definierar marginaliserad förblir oklart, då gatan inte framstår som speciellt marginell efter en genomläsning av texten. Människor åker till just Södergatan för att uppleva staden och ta del av det unika utbudet i det här området, menar Aslan. Den unika mixen med nischade handlare och sena öppettider presenteras som dragningskrafter. Att det ligger till på det viset (människor föredrar ett intresseväckande utbud, en lite skavande skevhet och små former av socialt liv) framstår som rimliga antaganden och har även presenterats i annan forskning tidigare. Flera invändningar mot texten kan dock göras. Dels upplever jag empirin som relativt begränsad (endast ett fåtal nedslag görs i materialet), dels gör författaren ganska stora analytiska "hopp" från empirin till det som presenteras som fem olika "shoppingpraktiker": komplementshopping, hoppa-och-hittashopping, gemenskapsshoping, destinationsshoping och nischshopping. Inom temat komplementshopping blandas mer målstyrda handlingar (t.ex. köpa mjölk) med restaurangbesök, som svårigen låter sig kategoriseras som shopping. På s. 65 kan vi läsa hur hoppa-och-hittashopping både kännetecknas av målinriktad shopping och att det innebär ett icke-linjärt och sporadiskt rö-

relsemönster. Även temat gemenskapsshopping är en något förvirrande tematisering. Att gemenskap innebär att kunder tycker att det är en fördel om de känner igen personalen eller att butikerna organiseras på ett mer informellt eller intimt sätt än mainstream handel är för mig inte självklart. Hur dessa aspekter blir till ”gemenskap” är oklart. Eftersom analysen kan upplevas något oklar är det också svårare att som läsare ”köpa” de slutsatser som presenteras, bland annat förslagen till strategier på nationell nivå för att stärka svensk detaljhandel. Styrkan i kapitlet ligger i författarens förmåga att lyfta fram de enskilda konsumenternas subjektiva perspektiv på stadsdelen och de betydelser en specifik del av staden kan ha.

Bokens andra del (*Konsumtionskultur i förändring*) är indelad i fyra kapitel med olika inriktning. I det första kapitlet (kapitel 5) presenterar Bäckström hur konsumenters verkliga köpbeteende tenderar att skilja sig åt från en traditionell bild av den rationella och planerande kunden. Som läsare får vi ta del av en mängd exempel från insamlade dagböcker från deltagare i en studie av inköp under en veckas tid. Besök vid Väla köpcentrum varvas med hårproduktbutiker och online konsumtion. Författarna menar att en rad olika aspekter (sociala, butiker, produktinformation osv.) bidrar till att forma en dynamisk snarare än en linjär inköpsprocess. Dåligt väder kan göra att kunden väljer att vänta till nästa dag med att köpa den där tröjan hon kollat in på nätet. Fint så, inga problem och heller inga nyheter. Jag har svårt att följa den röda tråden vad gäller kapitlets relation till bokens övergripande tema och relationen mellan en föränderlig handel och staden. Kapitlet blir alltför inomvetenskapligt med fokus på köpbeteende (snarare än konsumtionskulturell förändring kopplat till Helsingborg) och bidrar inte med något nytt inom det fältet.

Eskilsson och Thufvesson presenterar i kapitel 6 en studie över konsumenters transportval kopplat till konsumtion och bygger på 135 insamlade dagböcker (se Bäckströms kapitel ovan). 27% av deltagarna använder bilen (nästan) dagligen för konsumtionsändamål. Kommersiella aktörers och privatkonsumtionens bi-

drag till ökat bilberoende i städer är studiens fokus och resultaten i kapitlet används för att diskutera eventuella lösningar på hur bilåkandet kopplat till konsumtion skulle kunna minska. Hastighetsbegränsningar och omprioriteringar av trafikslag menar författarna att planerare kan använda sig av för att påverka rådande siffror. Ungefär en tredjedel av de medverkande kategoriseras som ”totalt bilberoende”, medan övriga använder sig av andra transportmedel som kollektivtrafik för sina inköp. Ett intressant moment i kapitlet är när författarna diskuterar konsumenter som väljer att ta bilen för att utträta sina inköp (s. 90). Här tenderar författarna att beskylla bilburna konsumenter för att vara irrationella och genom att planera bättre enkelt kan bidra till att minska antalet bilresor. Ett alternativ här hade varit att, som också det empiriska materialet pekar på, lyfta fram konsumtion och transport som sociokulturella praktiker där den enskilde konsumenten inte alltid ställs inför ett typiskt val. Detta blir tydligt i till exempel samtalet med en 44-årig kvinna (s. 90) som beskriver hur konsumtion och transport är inbäddat i sociala relationer och hänsynstaganden till familj, nära och kära, snarare än ett val.

Den årligen återkommande julhandeln är i fokus i kapitel 7, där Aslan och Fredriksson presenterar en studie av julhandelns konsumtionsmönster utifrån ett Helsingborgsperspektiv. Kapitlet baseras (framför allt) på en enkätstudie med 536 konsumenter i Helsingborg. Inledningsvis blir jag lite förvirrad eftersom författarna skriver att deras undersökning bygger på ”kvantitativt material och kvalitativa etnografier” [vad det nu är för någonting (finns det kvantitativa etnografier)?] (s. 96). Det låter i mina öron som att kapitlet söker kombinera två vetenskapliga metoder för att diskutera julkommers, vilket inte är fallet utan den absoluta merparten av kapitlet bygger på materialet från enkätundersökningen. Undersökningen visar tydliga mönster: det finns en grundläggande kontinuitet i hur människor väljer att delta i julkommersen. Hela 95 % av deltagarna i undersökningen planerade eller hade redan inhandlat sina julklappar. Det är dock oklart hur mycket pengar de lagt på julklappar eller hur många

klappar som inhandlats eftersom det inte framgår av undersökningen. Att det finns en tydlig kontinuitet i masskonsumtion av julklappar gör det problematiskt att tala om några större förändringar inom konsumtionskulturen och i förlängningen relationen mellan stad och handel, även om sådana aspekter lyfts fram (t.ex. den relativt stora delen internhandel som redovisas i enkätundersökningen, 29%). Jag undrar om det föresvävade forskarna att ställa frågor om hur konsumenterna kombinerade olika kanaler för inköp, om deras julfirande förändrats över tid eller om specifika produktkategorier går att relatera till specifika kanaler. Det hade varit intressant ur ett butiksperspektiv eftersom handelsmixen påverkar utbud och vem som handlar var. Siffror om mäns respektive kvinnors konsumtionsvanor visar också de på kontinuitet, där män konsumerar mer teknik och elektronik än kvinnor (och kvinnor lägger mer pengar på kosmetika). Så långt inga direkta överraskningar. Min spontana reaktion på de siffror som visar att drygt hälften (56%) handlat sina julklappar på det externa köpcentret och drygt 40% handlat i centrum, är varför inte detta diskuteras i relation till dels kapitlet om besökare till centrum (kap. 3), dels diskussionen om platsutveckling och handel (kap. 2). Dessutom tycker jag att drygt 40% verkar vara en ganska hög procent betänkt den omtalade cityhandelns nära förestående död (förvisso omsätter Väla drygt dubbelt så mycket som centrumhandeln men ändå). Här borde kanske författarna tagit större hjälp av sina respektive material och jämfört och diskuterat förekomsten av olika butiksformat, utbud och lokalisering visavi enkätsvaren om julklappsinköp för att på så vis borrar djupare i relationerna mellan de olika resultaten. Sedan skulle det varit intressant att få läsa mer om exempelvis etnicitet och religiös tillhörighet i relation till temat.

Aslan och Fredriksson har även skrivit kapitel 8, som tar sin utgångspunkt i ett projekt med målet att utveckla en tjänst för miljömedvetna invånare, att förenkla för dem att hitta miljömässigt hållbara produkter i centrala Helsingborg. En kartläggning av vilka butiker som erbjuder hållbara produkter fungerar som em-

piriskt material och en mer generellt skisserad bild av dagens konsumtionskultur som påverkad av hållbarhetsdiskurser i allt större utsträckning agerar som fond för kapitlet. Finns det en utbredd kulturell attityd med efterfrågan på hållbara produkter kan städer agera för att påverka detta i positiv riktning, verkar författarna mena. Förutom att presentera antalet butiker som säljer exempelvis etiskt märkta produkter har man i samband med datainsamlingen samlat in ett material om hur handlare runt om i staden föreställer sig vem den ”gröna konsumenten” är och huruvida denna konsument är medveten eller ej. Handlarna i studien tycker inte att konsumenterna är medvetna, ett resultat som går stick i stäv med den utbredda bilden av en medveten konsument. Den första delen av undersökningen ger vid handen att drygt hälften av medverkande butiker erbjuder miljövänliga produkter eller tjänster, men att de inte nödvändigtvis marknadsför sig som hållbara. Livsmedelsbutiker och butiker med hälsorelaterade produkter var de två kategorier som låg i topp vad gäller tillgång till hållbara produkter. Eftersom den kvantitativa studien inte jämförs med några andra svenska städer är det svårt att bilda sig en uppfattning om huruvida detta är ett högt eller lågt resultat, om Helsingborg skiljer sig från andra städer eller ligger i topp vad gäller utbud av den här typen av produkter och tjänster. Det är oklart, men ett antal i texten vill argumentera för att detta bör utvecklas vidare.

På s. 109 nämner författarna att det finns ett ökat intresse för medveten konsumtion och att kritiken mot konsumtion ökar. På s. 110 skriver man att second hand, delandets ekonomi och återbruk ökar i Europa. På s. 113 menar forskarna att det hållbara utbudet i Helsingborg är exklusivt och speglar en grön livsstilskonsumtion. För att koppla dessa påståenden till relationen mellan handel och stad nämns också (s. 115) att marknaden för hållbar konsumtion växer nationellt och internationellt. Här, menar författarna, har staden en central roll att spela i utvecklingen mot en mer hållbar konsumtion. Problemet är bara att inget av dessa påståenden stärks med några referenser eller vilka produktkategorier

det handlar om, vilket möjligen gör det svårt för butiker att fatta några långsiktiga beslut eller utarbeta strategier för detta.

Kapitel 9 är författat av Aslan. Den här gången är det statistik om Helsingborgs-butikers tendens att använda internet som är i fokus. En enkätstudie med insamlat material från 166 respondenter utgör det huvudsakliga empiriska materialet. Målet med kapitlet är att undersöka huruvida lokala handlare integrerat internet i sina butiker samt vilka utmaningar en sådan konvertering eventuellt för med sig. En majoritet av handlarna visar sig ha en hemsida och ett socialt mediakonto (drygt 80% fördelade på dessa poster). Aslan arbetar med att kombinera ”etnografiskt” och kvantitativt material och en del vardagssituationer som har att göra med butikens arbete med att exempelvis uppdatera hemsidor och ta hand om kundernas onlinebeställningar redovisas. Det ”etnografiska” materialet styrker delar av enkätundersökningens resultat, som exempelvis att handlarna i studien uppfattar tid som den största utmaningen med digitalisering (tid att packa varor, uppdatera hemsidor osv.). Andra utmaningar är kompetensfrågor och frakt. Det analytiska bidraget i kapitlet hämtar främst inspiration från detaljhandelsforskning och en diskussion kring relationen mellan olika grader av digital integrering avslutar kapitlet.

I det här kapitlet finns det många trådar som skulle varit intressanta att plocka upp utifrån bokens övergripande syfte, men också specifikt relaterat till frågor om hur digitalisering påverkar handeln i praktiken (historiskt, ekonomiskt, sociokulturellt). En rad aspekter förblir okommenterade av författaren: vad betyder digitalisering i det här sammanhanget? Alla möjliga olika aspekter kopplat till internet (sociala medier, onlineförsäljning, hemsidor osv.) redovisas under samma vida definition. För att få en uppfattning om hur digitalisering påverkar handeln hade kapitlet mått bra av en tydligare definition av digitalisering samt en genomgång av de specifika aspekter som ska belysas. Handeln har en tendens att alltid tala om sig själv som att stå inför eller vara tvungen

att hantera stora förändringar (globalisering är ett annat exempel). Ett slags digital ångest färgar nästan handeln idag och frågan är om (förändrings)takten är större än omställningen. En diskussion om att vissa produkter (och butiker) genomgår mer dramatiska förändringar i samband med digitalisering än andra (t.ex. banktjänster), vilket också förstås påverkar stadsliv (många bankkontor hanterar inte den typen av tjänster och produkter idag som vi kunde se för bara 20 år sedan), borde kanske ha lyfts fram.

I kapitel 10 diskuterar Fuentes och Svingstedt hur nya shoppingpraktiker etablerar sig medelst den ständigt närvarande mobiltelefonen. Kunder utrustade med mobiltelefoner med uppdaterad produktinformation, recensioner och allehanda inspirationskällor till mer shopping erbjuder både en mer kompetent och handlingskraftig konsument att framträda, menar författarna. Kapitlet utgår från en fokusgruppsintervjustudie om nio grupper med deltagare i åldrarna 18–29 år. Förutom att deltagarna studerar vid Campus Helsingborg får vi inte veta mycket om dem eller varför denna grupp valdes ut. Det hade varit intressant att få veta något om kön, teknikvana eller kanske konsumtionsvanor. Kapitlets målsättning är att sprida ljus över nya mobilshoppingpraktiker. Sex teman utkristalliseras i materialet: fönstershopping, inspirationskälla, produktsökning, kundrecensioner, användning av mobil i butik samt digital hantering av privatekonomin. De flesta av dessa aspekter har sina motsvarigheter i traditionellt konsumentbeteende men författarna menar att det sker en gradvis förändring när mobilen tar alltmer plats. Författarna menar att mobilshopping är utspridd i tid och rum på ett annat sätt än tidigare (något som också påpekas i kapitel 5, men där inga kopplingar görs till digitalisering), samt att konsumenter helt enkelt handlar när det passar in i deras övriga vardagliga rutiner (s. 139). Jag kan inte se att detta skulle vara ett annorlunda resultat än det som Eskilsson och Thufvesson (kapitel 6) lyfter fram i sitt kapitel om transportval och konsumtion: ”att handla i farten” handlade också det mycket om att passa in shopping i ett vidare mönster av praktiker. Så frågan är

vad som gör detta till att digitalisering och mobilen skulle bidra med något specifikt i det händelsen.

Författarna tenderar att övertolka sitt material till fördel för de rationella, effektiviserande och aktiverande aspekterna av mobilshopping till nackdel för de känslomässiga, impulsstyrda och ineffektiva aspekterna. Exempelvis kan vi se det i relationen mellan de två första shoppingpraktikerna som diskuteras (fönstershoppa och finna inspiration) – där det är en mer klassisk stereotyp bild av en närmast hysterisk, okontrollerad och överkommersialiserad konsument (mer lustbetonad än rationell) som framträder ("Lite för enkelt som sagt", s. 135) snarare än en kontrollerad, välinformerad eller rationell sådan. Slut-satserna som handlar om hur butiken kan bli bättre anpassad till de nya digitala möjligheterna och utmaningarna är väl funna och lyfter fram till exempel vikten för en butik att arbeta med en väl utbyggd digital infrastruktur samt hur relationen mellan kund och personal kan komma att förändras när kunder är utrustade med mobilen.

De globala trenderna vad gäller digitalisering av fysisk butik och hur detta påverkar relationen till staden lämnas okommenterade. Som läsare undrar man hur representativ gruppen som intervjuats är i relation till andra konsumenter. Hur hade resultatet sett ut om en grupp äldre låginkomsttagare från Söder studerats om sina mobilvanor?

Rehncrona presenterar i det avslutande kapitel 11 sin studie av nya digitala betaltjänster och dess påverkan på unga konsumenters shoppingvanor. Nio fokusgrupper med totalt 56 personer har genomförts (41 kvinnor och 15 män). Samma material som i kapitel 10 användes för analysen och ett antal teman utkristalliserar sig vad gäller konsumenters attityder till de nya betalningsmedlen: osäkerhet och förtroende, bekvämlighet och social inkludering och grupptillhörighet. Även om ett flertal deltagare upplever en osäkerhet med nya tjänster är intrycket att majoriteten ändå anser det värt att använda dessa som betalningsmedel. Deltagare i studien visar sig benägna att använda de nya tjänsterna men är samtidigt misstänksamma

vad gäller sådant som säkerhet och identifikation.

Kontanter är knappast något som den yngre generationen kommer att sakna, enligt författarna. Att pengars symboliska värde inte är mer centralt i dessa människors liv är i sig intressant och kanske kunde ha diskuterats mera. Varför ligger just Sverige i framkant i den här utvecklingen (s. 145)? Möjligheterna för handlare att dra fördel av den nya betalningsteknologin presenteras också avslutningsvis och tipset är att klokt avvakta utvecklingen för att inte hoppa på varje ny trend (konsumenter är tveksamma) samt att kanske utveckla en individuell lösning som passar just din affärsmodell. Det är däremot oklart hur resultaten förhåller sig till frågan om staden och dess roll. En mer kulturvetenskapligt inriktad analys skulle kanske lyfta diskussionen om teknologiers betydelse för identitetsfrågor både på konsument- och stadsnivå ("smart cities"?). Huruvida deltagarnas kön, ålder, teknik- och konsumtionsvanor påverkade deras relation till de nya tjänsterna hade också varit intressant att läsa mer om, inte minst är ju relationen mellan kön, konsumtion och teknologi ett väl belyst ämne i forskningen.

Författarna (redaktörerna) till boken *Handelsstad i förvandling* framhåller inledningsvis hur frågor om relationen mellan stad och handel bäst studeras när olika ämnesdiscipliner utifrån sina olika perspektiv beforskar dem. Det är en sympatisk ambition och jag instämmer till stora delar i detta. Men för att ett sådant upplägg ska generera det tänkta mervärde som flervetenskaplig forskning kan bidra med önskar jag en tydligare integrering och koppling – mellan de olika studierna, resultaten, kapitlen, metoderna, materialen, ontologierna – än vad jag kan hitta i den här boken. Det finns en uppsjö intressanta ansatser till att studera stadens kommers, inte minst de många exemplen på hur etnografiska ansatser erbjuder ett rikt empiriskt material och därmed ett bidrag till att förstå den komplexitet som beskrivs i inledningskapitlet. Ett sätt hade varit att integrera bokens bidrag tydligare och finna fler resonansbottnar mellan dem. Som de står nu läser jag kapitlen som enskilda bidrag, även om de tillsammans ger en oerhört mång-

facetterad bild av de olika utmaningar och möjligheter som Helsingborg står inför som handelsstad. Ofta saknar jag fler referenser till annan forskning på de olika områdena som kunde bidragit till fördjupning i ämnet. I inledningskapitlet beskriver forskarna att de aktivt valt att fokusera på nya metodologiska ansatser i sin bok; jag hade gärna läst mer om det och vilka slutsatser författarna dragit. Sett till de enskilda bidragen är det kanske inte frågan om några radikalt nya angreppssätt men det hade varit intressant att få ta del av forskarnas tankar kring det gemensamma bidraget. Inledningstexten behandlar inte de eventuella motsättningar som kan uppstå i mötet mellan olika vetenskapliga angreppssätt. Inte heller finns det något avslutande kapitel där författarna knyter ihop säcken och pekar ut de mest relevanta delarna i boken.

Boken är ett mycket välkommet bidrag till en fördjupad diskussion, över ämnesgränser, kring stadens och handelns framtida roller, och den har stor möjlighet att bidra med relevanta insikter för praktiker. Jag tycker att hållbarhetsaspekterna kopplat till digitalisering, konsumtionskultur och shopping tenderar att falla undan till förmån för strategiska tips till praktiker.

Niklas Sörum, Göteborg

Therese Nordlund Edvinsson: *Dynastins kvinnor. Företagarfamiljen Ekman under tidigt 1900-tal*. Nordic Academic Press, Lund 2017. 256 s., ill. ISBN 978-91-88661-14-2.

Det svenska näringslivet domineras av ett antal mer eller mindre kända familjedynastier. Så är det idag, så har det också sett ut historiskt. I boken *Dynastins kvinnor. Företagarfamiljen Ekman under tidigt 1900-tal* av ekonomhistorikern Therese Nordlund Edvinsson står entreprenörsfamiljen Ekman i centrum och genom deras tillvaro är ambitionen att ge en inblick i det moderna industrisamhällets framväxt, en period som ofta sägs vara präglad av inte bara en genusarbetsdelning utan också omfattande klassklyftor. Företagarfamiljer,

dynastier och entreprenörer i historisk tid är företeelser som ofta förknippas med män. Männerna som grundare, männen som förvaltare, männen som ägare och männen som arvtagare. Nordlund Edvinssons ambition med boken är att istället nyansera den här bilden och med sin studie visa hur såväl mäns som kvinnors ställning i en företagarfamilj kan se ut utifrån ett genusperspektiv.

I centrum för boken och den studie som boken bygger på står Göteborgsfamiljen Ekman. De började sin verksamhet som handelsmän med namnet Ekman & Co, bland annat inom järnhanteringen, i början av 1800-talet, men släktens föregångare var redan väletablerade företagare. Sill och timmerprodukter utgjorde grunden, och tillsammans med järnningen blev pappersprodukter och pappersmassa en av hörnstenarna i företaget. 1913 köptes Orrefors glasbruk in av Ekman & Co, något som familjen så småningom utvecklade till en viktig tillverkare av designat glas under 1900-talet. Under hela 1900-talet var Ekman & Co mycket framgångsrikt inom sitt område, med bland annat handelskontakter i Japan och Kina. Man donerade även medel som möjliggjorde grundandet av Göteborgs universitet och Handelshögskolan i Göteborg. I företagets historieskrivning är det, som i så många andra fall, männen som utgör den röda tråden, det är deras namn man återkommer till och det är de som anses bygga upp företaget och utveckla det till ett framgångsrikt familjeföretag. "Familj" i den här betydelsen inkorporerar inte nödvändigtvis kvinnorna: mödrarna, hustrurna, döttrarna. Nej, i den officiella historieskrivningen lämnas dessa ofta utanför. I sin ambition att visa kvinnorna i familj och företag ingår Nordlund Edvinsson i en krets forskare som genom sin forskning vill visa hur kvinnorna faktiskt tog plats, fanns med och bidrog till det, i det här fallet, växande företaget.

Att nå fram till kvinnors historia har lett författaren in på samma spår som många andra forskare inom samma fält. Dagböcker och korrespondens blir ofta det material som står till buds då kvinnors liv efterfrågas, en materialkategori som uppmärksammas allt mer på senare tid. Detta är ingen tillfällighet, förstås. I officiell

la källor har kvinnor inte lämnat – och inte kunnat lämna – lika många spår efter sig som männen. Det här materialet passar även utmärkt för de frågeställningar som Nordlund Edvinsson har, frågeställningar som kräver insikt i kvinnornas och männens – aktörernas – personliga sfär. Kvinnorna i familjen Ekman dokumenterade sin tillvaro i såväl dagböcker som korrespondens och genom att följa dem i deras gärningar är det möjligt att få en insyn i deras position inom familjen men också inom företaget, hur de bidrar till arbetet med företagets etablering och förvaltning. Vilka var kvinnornas uppgifter i detta och vad hände när de utmanade den så fast rotade genusarbetsdelningen? Genom att använda den här typen av källor kan författaren också berätta en delvis annan, eller kompletterande, historia än den som målas upp i de källor som är vanligt förekommande i företagsarkiven.

Boken är uppbyggd kring fem kapitel. Första kapitlen utgör en bakgrund till studien. Här presenteras familjen Ekman, deras familjehistoria och hur familjen kopplas till företaget, men också hur familjelivets struktur påminner om företagets hierarkiska uppbyggnad. I de här kapitlen sätts scenen och familjen placeras in i en kontext, men det redogörs även för studiens förutsättningar och koppling till genusforskning och kvinnohistoria. I de tre följande kapitlen, som utgör studiens själva kärna, redogörs i tur och ordning för sönernas och sedan dötternas positioner inom familj och företag, deras utbildning och fostran in i den värld som skulle bli deras, men också ut ur familjeföretaget beroende på kön och hur äktenskapsstrategierna såg ut. Det sista kapitlet behandlar sedan äktenskapets betydelse för upprätthållande av familje- och företagstruktur. Genom det material som Nordlund Edvinsson använder sig av kommer kvinnornas roller i de olika nätverken som byggs upp och som är essentiella för företaget fram, men också genom detta deras möjligheter att påverka verksamheten. Nätverkstanken är här drivande och författaren visar, som många andra forskare inom samma fält, hur familjerna knyter för dem viktiga resurser till sig på olika sätt, till exempel genom äktenskap.

En fråga som jag har svårt att skaka av mig är den om hur strategiska dessa familjer med giftasvuxna döttrar och söner var? Ett återkommande verb är ”investera” som används i stor utsträckning när det handlar om barnens i allmänhet och flickornas i synnerhet framtid och framtidsutsikter. Den utbildning och fostran de får ska de förmera på olika sätt och även om de inte så att säga ”stannar i familjen” ska de resurser som lagts ned på deras fostran bidra till deras ursprungsfamilj på något sätt. Till exempel genom att göra ett fördelaktigt gifte och på så sätt knyta viktiga personer till familjen. Viktiga och inflytelserika män, förstås. Ibland beskrivs de inblandade individernas agerande i alltför funktionella termer och tolkas i ljuset av att förmera företagets inkomster. Fanns det då alls plats för känslor hos de här familjerna, eller kan hela livet beskrivas i ekonomiska termer? Fanns det inga undantag?

Begrepp som återkommer i texten är ”arbete” och ”karriär”. I många stycken fylls dessa begrepp med innehåll som baserar sig på vår egen samtid. I synnerhet blir detta tydligt när Sigrid Ekman anses vara den enda av systrarna som ”gjorde karriär i näringslivet” (s. 183). Här framkommer det att det främst är de formella positionerna som räknas, till exempel styrelseledamot i Orrefors glasbruk. Detta sätt att närma sig kvinnors handlingsutrymmen leder också tankarna till diskussioner om hur ”arbete” ska definieras. Hur kvinnors arbetsliv har betraktats i historien är avhängigt av hur ”arbete” har definierats. Många definitioner fokuserar ofta på arbetet i förbindelse med försörjning, där också just lönen hamnar i centrum. I många fall exkluderar detta det arbete som kvinnorna utförde i hemmen, men det osynliggör också det faktum att vad som betraktas som arbete inte bara är avhängigt av kön, utan också av samhällsposition och status. Om ”arbete” alltid avser avlönat arbete utanför hemmet, vilka aktiviteter är det som osynliggörs med den här typen av definition? Är kvinnornas positioner alltid på ett sätt *bakom* mannens och det agerande de har möjlighet till sker i relation till detta? Kan kvinnornas arbete i familjeföretaget vara *en del av* det arbete som krävdes för att grunda och upprätthålla

den här typen av företag? Inte nödvändigtvis så att det arbete som ålåg dem som hustrur, mödrar, systrar, döttrar och så vidare värderades på samma sätt som de manligt kodade arbetsuppgifterna, men att de trots detta utförde arbetsuppgifter som var essentiella för företaget? Läsningen av entreprenörsfamiljen Ekmans tillvaro under tidigt 1900-tal väcker mängder med frågor till liv, där kvinnors handlingsutrymme och positioner visserligen står i centrum för studien, men hur dessa tolkas (och har tolkats) snarare blir det som väcker mitt intresse. I synnerhet Hedda Ekmans (1860–1929) agerande för att säkerställa resurser till familjeföretaget är intressant att följa; hennes agerande ses som att hon ville visa sin makt och sitt inflytande över företaget, som större delen av hennes vuxna liv kretsat kring, efter maken Johan Ekmans (1854–1919) död, trots att det i realiteten var den följande generationen som tagit över driften av det.

Det är i många stycken en populärvetenskapligt hållen framställning, den är lättillgänglig och ger sig direkt in i frågeställningarna. Språket flyter lätt och ledigt och tar läsaren med på en sorts resa till en annan tid och en annan plats, befolkad av människor man sakta lär känna. Studien ger en djup insikt i hur familjen Ekman organiserade sin tillvaro och framlevde sina liv. Särskilt bra är det att individerna själva får komma till tals med citat ur brev, det skapar en förståelse för källmaterialet men också en närhet till individerna. Illustrationerna är få men berikar texten. De fungerar även i vissa fall som källmaterial. Denna populärvetenskapliga inramning ska dock inte tolkas som att boken inte har stor relevans för de verksamma inom genusvetenskap och ekonomisk historia. *Dynastins kvinnor. Företagarfamiljen Ekman under tidigt 1900-tal* är på många sätt en verklig läsupplevelse, där genusarbetsdelningen inom familjen Ekman står i centrum med ett tydligt maktperspektiv, men som även ger insikter i hur en (urban) elit tar plats på olika arenor och ser till att behålla den.

Marie Steinrud, Stockholm

Martin Dackling: *Istället för äktenskap. Att driva jordbruk tillsammans med syskon i 1900-talets Sverige*. Nordic Academic Press, Lund 2018. 264 s., ill. ISBN 978-91-88661-43-2.

I samband med en undersökning av agrara familjer stötte jag på ett jordbruk som under 1930-talet brukades av tio vuxna syskon. Jordbruket var stort och beläget på den bördiga slätten. Nio av syskonen var ogifta och fem av dem hade löst ut de övriga fem, men anställt dessa som arbetare på gården. De fem som ägde gården bodde tillsammans i mangårdsbyggnaden medan de övriga fyra ogifta bodde i en flygel. Det tionde syskonet var gift och bodde i ett separat hus på gården tillsammans med hustru och barn. I detta lilla hushåll ingick även hans far och mor samt hans farfar, samtliga tidigare ägare av gården. En sådan familjekonstellation liknade delvis de berömda *frereches* som de stora europeiska familjehistorikerna skrev om. Men hur skulle en sådan familjeform förstås utifrån svenska förhållanden? Sådana svenska *frereches* har Martin Dackling, historiker från Göteborg, undersökt och han följer Peter Lasletts och Edmund Hammels definition av *frereches* som hushåll bestående av flera samboende syskon, *oavsett* om några av dessa är gifta eller ogifta.

Martin Dackling gör här en imponerande insats genom att systematiskt ta sig an familjehistorien under en period som forskningen närmast förbisett och han gör det med ett rikt och diversifierat källmaterial som är allt annat än lättarbetat. Det är sällsynt och idérikt att så många olika slags källor kommer till användning som statistik, politiska beslut, statliga utredningar, mantalslängder och underlaget till lantbruksregistret (SCB) samt intervjuer med syskonjordbrukare eller deras efterlevande släktingar.

Boken inleds med en internationell översikt av familjehistoriens forskningsläge och den något snåriga terminologi som utvecklats inom olika discipliner. Forskningen har ofta inriktats på de vertikala familjeformernas (flergenerationershushåll) omfattning, utbredning och funk-

tion. Flera kvinnliga forskare har kritiserat den äldre forskningen som enbart intresserad av att definiera familjen utifrån den man som antas stå i spetsen. Forskare som Lenore Davidoff och Beatrice Moring har emellertid visat på vilken avgörande funktion, ekonomiskt, arbetsmässigt och kulturellt, som bröder och systrar haft för skyddet och uppfostran av en ny generation och för egendomens och produktionens vidmakthållande och utveckling.

Familjehistoria har aldrig varit någon stor forskningsgren i Sverige även om antalet studier ökade under 1970-talet efter det att Cambridgehistorikerna med Peter Laslett i spetsen lanserade kärnfamiljen som den normala västeuropeiska familjeformen under århundraden. Svenska historiker fann då mer komplicerade familjeformer, men drog slutsatsen att det moderna samhällets genombrott (senast under 1870-talet) drev fram kärnfamiljen. Knappast någon studie sträcker sig in under 1900-talet och därmed berörs inte heller det faktum som skulle bli så besvärande för den moderna tidens jordbrukspolitik, nämligen att syskon ägde och drev gårdar under familjeliknande former.

Författaren tar sig alltså an ett ämne som annars mest skildrats i filmer som *Änglagård*, med det sturiga och bakåttävande brödraparet, liksom i mer seriösa och vemodiga dokumentärer om äldre jordbrukande syskon. Det var emellertid inte gamla människor som startade syskonbruk utan grupper av syskon i 25–30-årsåldern. I fokus för undersökningen är alltså unga människor, friska, arbetsföra och vana att jobba tillsammans, vilka väljer bort äktenskap och egna barn i utbyte mot en fortsatt syskongemenskap. Vilka omständigheter var det som fick så pass många unga individer, som fallet var under höjdpunkten på 1930-talet, att aktivt eller passivt stanna kvar med sina syskon och driva barnomens jordbruk? Detta är egentligen grundfrågan för Dacklings undersökning.

Hur vanligt var det med syskonjordbruk under den tid författaren undersöker? Dackling har gjort ett verkligt genombrott och kan skapa en trovärdig kvantitativ och kronologisk serie. Han visar på en sparsam förekomst av syskonjordbruk under sent 1800-tal och därefter en måttlig

ökning fram till 1890 för att på 1930-talet stiga till 17 procent. Delstudien av tio socknar visar att syskonjordbruken utgjorde upp till en tredjedel av alla jordbruk i vissa socknar. De var alltså ingen marginell företeelse men de minskade i omfattning under 1900-talets slut och fick delvis en annan konstruktion med gifta separata hushåll.

Ett genomgående särdrag är civilståndet. Syskonen var nästan alltid ogifta och under 1900-talets första hälft yngre än vad övriga jordbrukare var, gårdarna var större och mekaniseringsgraden överensstämde med andra jordbruk. Fram till seklets mitt var syskongrupperna oftast blandade och rymde ogifta systrar medan det under den andra halvan av 1900-talet mer kom att handla om två ogifta bröder som drev gården tillsammans. Under den senare perioden var också medelåldern högre än bland andra jordbrukare, gårdarna genomsnittligt mindre och mekaniseringsgraden lägre.

När Dackling väl fastlagt förekomsten av syskonjordbruk samt deras allmänna särdrag går han vidare för att finna eventuella omständigheter som kan ha gynnat deras expansion. Han undersöker därför *egendomsrätt*, *arvspraktik*, *ekonomisk* och *demografisk* utveckling samt *sociala* och *kulturella* omständigheter.

Den ökning som sker i slutet av 1800-talet sätts i samband med den reform av *egendomsrätten* som då genomfördes. Det tidigare systemet med arvslotter som skulle lösas in av en huvudarvinge försvann och familjen fick själva bestämma hur och om lotterna skulle lösas in. Det blev nu möjligt att äga tillsammans istället för att utse en huvudägare. När grunderna till den moderna jordbrukspolitik utformades under 1930-talet var föremålet för politiken en manlig brukare som brukade ett så kallat basjordbruk eller normjordbruk. Dessa jordbruk stod i fokus för den kommande rationaliseringspolitiken och skulle med de nyinrättade lantbruksnämndernas hjälp förses med mera jord. 1945 antogs en jordförvärvslag för att skydda det enskilda jordägandet och för att fortsatt säkra arvsrätten. Den som tog över gården efter sina föräldrar behövde inte få statens godkännande på förvärvet (släktundantaget). I rationa-

liseringssträvandena uppmärksammades att vissa jordbruk antingen ägdes av sterbhus eller av syskon som visserligen fått ut sina arvslotter men som fortsatte att äga tillsammans. När syskonundantaget försvann på 1980-talet måste även syskon söka förvärvsprövning för att få överta jord av varandra. Dackling menar att begränsningen i syskons rätt att förvärva bidrog till att syskonjordbrukens antal gick ner.

Ett centralt källmaterial som mig veterligen inte använts på det sätt Martin Dackling gör är Nils Wohlines olika utredningar om generationsväxlingar och arvspraktik på nationell nivå. Den första av dessa utförde Wohlin i samband med den jättelika Emigrationsutredningen från 1910, den andra genomdrev han i sitt arbete med Jordkommissionen och den tredje och sista 1935 som ordförande i en utredning om ökande skuldsättning i jordbruket. En rad enkäter gick vid dessa tre tillfällen ut till domhavanden i landets olika domsagor.

I enkätsvaren förekom försök till svar på varför syskonbruken uppkom istället för det förväntade, att *en* arvinge övertog gården. Ofta poängterades *ekonomiska* omständigheter men svaren är ofta motsägelsefulla. Från samma län kunde anges att det var på små gårdar med svag ekonomi som man inte kunde få fram tillräckligt med kapital för att lösa ut syskonen samtidigt som man framhöll att på stora och värdefulla gårdar blev det allt svårare att ekonomiskt ersätta de arvingar som måste lämna gården. Kapitalfrågor och ekonomiska argumentet kunde alltså användas för att motivera motsatta ståndpunkter. Dackling visar emellertid att bakom syskonbruken fanns flera varianter, i många fall hade syskonen fått ut sina respektive arvedelar men ändå valt att fortsätta att äga tillsammans. I andra fall hade en av dem tagit över ägandet ensam, medan övriga syskon stannade kvar som arbetskraft på gården. Problemen med kapitalförsörjningen vid arvskiftena kan inte förklara varför syskonjordbruk uppstod eller ökade, möjligen förklarar kapitalproblemen att själva samägandet ökade, men inte att syskon valde att bo och arbeta tillsammans.

Familjearbetskraften blev under 1900-talet allt viktigare i jordbruket i takt med att annan

arbetskraft försvann till andra näringar. Den var flexibel, lojal och viktig i sammanhanget samt billigare. Antalet syskon var fler på syskonjordbruk med större arealer, något som indikerar att det ökade arbetskraftsbehovet var en ekonomisk påfrestning som gynnade sambruk. Den ökande betydelsen av familjearbetskraft skedde dock på i stort sett alla jordbruk och kan egentligen inte förklara en utebliven äktenskapsbildning. Familjemedlemmarna kostade rimligen ungefär detsamma vare sig de var bröder, systrar, hustrur eller äkta män.

Det ogifta civilståndet delade syskonjordbrukarna med många andra i Sverige. Sverige hade år 1900 högst andel ogifta kvinnor i hela Europa och en fjärdedel av dessa var fortfarande ogifta vid fyrtio års ålder. Samtidigt hade landet en historiskt stor ungdomskull. Det rådde alltså ingen brist på äktenskapspartner och trots det brukar syskonjordbrukens förekomst förklaras med att de gav skydd åt ogifta systrar (som underförstått ansågs ha blivit över på äktenskapsmarknaden). Den slutsats Dackling på goda grunder drar är att de *demografiska* förhållandena knappast kan förklara syskonjordbruken och den uteblivna äktenskapsbildningen.

Andra framförda argument för de låga giftermålstalen var den föråldrade giftermålsbalken där gifta kvinnor förblev omyndiga, medan ogifta kunde förfoga över sin egendom som myndiga ända sedan 1865. Vi är då tillbaka i frågan om *egendomsrättens* eventuella bidrag till syskonjordbruken. I linje med Maria Sjöbergs resonemang skulle uteblivna äktenskap kunna ses som en protest från kvinnor som valde att vara myndiga, med fortsatt förfoganderätt över sin egendom. Dackling menar att det faktum att ogifta systrar kunde förvara sin arvslott i det gemensamma syskonbruket, utan att behöva förlora den vid ett giftermål, kan ha gynnat uppkomsten av syskonjordbruk. Giftermålsbalken moderniserades 1920 och även gifta kvinnor blev då myndiga, men övergångsbestämmelser ledde som Kirsti Niskanen visat till att många lantbrukarkvinnor ändå fick se sin egendom förvaltd av sin make, vilket styrker författarens resonemang.

Efter att ha borrhänt i olika yttre omständigheter

vänder sig Dackling inåt mot syskonjordbruken för att granska de *sociala* och *kulturella* förhållandena. Intervjuerna visar att syskonjordbruken knappast rymde några absolut särskiljande drag gentemot andra jordbruk. Gårdarna kunde vara små eller stora, expansiva eller stagnerande och hushållsstorleken varierade. Kort sagt speglade syskonjordbruken den sammansatta bild som övriga jordbruk visade vid den här tiden. De konflikter som förekom tycks inte värre än bland jordbrukarfamiljer utvidgade vertikalt och speglar väl mer den påfrestning som ett familjeföretagande utsätts för då arbete och vardagsliv tvingas inordna sig i ett släktsammanhang.

Intervjuerna lyfter dock fram en betydligt mer flytande hushållsstruktur än vad de övriga källorna visar. Även om man drev och ägde och bodde tillsammans kunde vissa syskon periodvis ha arbeten vid sidan om. Syskon som flyttat tog fortsatt stort ansvar och kunde flytta tillbaka om civilståndet så medgav. Utflyttade syskon som råkat i svårigheter togs om hand och erbjöds att flytta tillbaka. Intervjuerna sätter också ljuset på föräldrarna som en viktig faktor i syskonhushållens etablering. De kunde ha dött alltför tidigt och äldre syskon fick träda in i deras ställe och ta hand om minderåriga syskon. Intervjuerna visar även hur de föräldrar som levde gärna höll sig kvar i ledningen och hur påfallande passiva de var när det gällde att styra generationsväxlingen till förmån för en övertagare och hur de ibland ingrep och avstyrde äktenskap som de ansåg mindre lämpliga, framförallt beroende på ekonomisk och social ställning. Här kan anmärkas att det är efterkommande släktingar som berättar så en viss källkritik är berättigad. Även om det är omöjligt hade man önskat att föräldrar kunnat intervjuas. Vad grundade de sitt agerande på? Såg de sårbarhet och skyddsbehov hos något av syskonen eller hade de ovanligt svårt att släppa taget om barnen?

Under 1800-talets andra hälft började en ideologisk uppvärdering av hem och familj. Dackling menar att i agrara miljöer lyftes då släktgården fram liksom den värdefulla hemmansägarpositionen. Denna hemmansägarepok anser författaren gick i graven i början på 1900-talet och därmed skulle syskonjordbrukens ogif-

ta medlemmar ha haft färre socialt tänkbara äktenskapspartner. Det ödet borde väl rimligen ha drabbat alla andra giftasvuxna bondbarn? Undersökningen har ju visat att syskonjordbruken hade en social och ekonomisk spridning över landet, i form av både småbruk och stora gårdar. Tillåt mig att tvivla på hemmansägarstoltheten och bristen på socialt likvärdiga ungdomar eftersom det i de socknar där syskonjordbruken utgjorde en tredjedel hade räckt med att åtminstone några bytt syskon med varandra för att lösa det eventuella problemet.

Som Dackling ändå visar, men kanske tydligare hade kunnat betona, är de fem omständigheterna där han undersöker generella villkor för alla familje- och hushållsbaserade jordbruk under den undersökta perioden. De levde alla under samma variation i yttre ekonomiska, legala, demografiska och politiska förhållanden, vissa syskonhushåll, liksom vissa äktenskapligt grundade bondehushåll, opererade på framgångsrika gårdar med god ekonomi medan andra slet på småbruk. Den avgörande skillnaden mellan syskonjordbrukarna och medlemmarna i andra familj jordbruk var att de förstnämnda valde bort äktenskap och därmed eventuella bröstavingar. Äktenskapet är med andra ord något av elefanten i rummet.

I sitt avslutande kapitel anknäver därför Dackling till bokens titel och diskuterar John Hajnal och hans berömda västeuropeiska giftermålsmonster. Ett giftermålsmonster med hög giftermålsålder för båda parter, vilket möjliggjorde en ungdomsperiod för båda könen då de kunde bo och arbeta utanför föräldrahemmet, liten åldersskillnad mellan makar, inga äktenskap mellan minderåriga brudar och äldre män, en kort period av kvinnlig inomäktenskaplig fruktsamhet och en grupp runt tio procent som förblev ogifta.

Dackling, aningen skeptisk till Hajnals teorier, gör här en jämförelse med Irland, där forskningen visat på en utveckling med en ökande andel syskonjordbruk under samma tid som den Dackling studerar. De uteblivna äktenskapen har där tolkats som en medveten strategi. Av olika anledningar var det helt enkelt inte mödan värt att gifta sig, vare sig ur ekonomisk, social

eller kulturell aspekt. Och kanske även ur sexuell aspekt (det sistnämnda förhållandet borde ha diskuterats även om källorna tiger, men vissa ogifta var väl rimligen helt likgiltiga inför det motsatta könet). Utgångspunkten blir då en annan. De ogifta syskonen var inte några stackare som blev över på grund av en ogynnsam samhällsutveckling utan de valde bort äktenskapet som en inte särskilt attraktiv möjlighet.

Jag uppfattar att Dackling ser individernas val som avgörande för den historiska utvecklingen och i detta specifika fall att de var individerna som passivt eller medvetet valde att leva med sina syskon och därmed under en period av 1900-talet formade och vidmakthöll en speciell agrar familjeform. Begrepp som frihet och motstånd kunde därför ha diskuterats ytterligare och med utgångspunkt i både kvinnors och mäns val.

Martin Dackling har genomfört en synnerligen ambitiös och i många stycken lysande undersökning. Jag hoppas verkligen att han fortsätter som familjehistoriker och att han trots en viss tvekan borrar vidare i det västeuropeiska giftermålsmönstret utifrån nordiskt källmaterial. Här finns en stor potential till intressanta studier av makt, motstånd och genusstrategier.

Irene A. Flygare, Torstuna Grinda

Johanna Widenberg: *Den stora kreatursdöden: Kampen mot boskapspest och mjältbrand i 1700-talets Sverige*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2017. 503 s., ill. ISBN 978-91-7331-866-2.

Boskapspest orsakas av ett virus som veterinärerna brukar kalla RPV (Rinderpest virus) och är nära besläktat med mässling och valpsjuka. Utbrott av sjukdomen har beskrivits sedan antiken och den har härjat fram till våra dagar i flera afrikanska (Benin, Burkina Faso, Côte d'Ivoire) och asiatiska länder (Turkiet senast 1991). Det senaste utbrottet i Europa inträffade i Italien 1954. Först under senare år har man fått fram ett effektivt vaccin och sjukdomen kan genom ett resultatrikt vaccinationsprogram i FN:s regi nu

betraktas som närmast utrotad. Det är en sjukdom som genom tiderna har påverkat samhällen och slagit ut människors möjligheter till försörjning. Den brittiske antropologen Evans-Pritchard menade till och med i sin berömda monografi *The Nuer* (1940) att de nomadiserande nuernas hela sociala organisation i södra Sudan förändrades till följd av sjukdomens härjningar före 1930, bland annat påverkade den brudpriiset, och dessutom innebar den att många nuer tvingades bli jordbrukare.

En annan farlig sjukdom, orsakad av baciller, är mjältbrand, som ingalunda är utrotad och kan drabba även människor. Vi har läst om utbrott in i våra dagar bland boskapsbesättningar i Sverige, något som ofta innebär katastrof för ägarna som måste slakta ner alla djuren och låta sanera hela gården. Det hemska är att sporer efter bacillen kan överleva under lång tid. På platser där döda djur grävdes ner för flera årtionden sedan kan alltså fortfarande smitta. Genom att intervjua äldre människor försöker man nu lokalisera sådana historiska gropar.

I Europa inträffade utbrott av boskapspest i större skala senast på 1860- och 70-talen. Men än större var epidemin på 1700-talet, då sjukdomen spreds från Asien till Europa via de ryska stäpperna. Enligt uppskattningar dog omkring 200 miljoner djur under 1700- och 1800-talen till följd av sjukdomen. Redan under förra hälften av 1700-talet konstaterades sjukdomen i Sverige. Boskapspesten härjade under större delen av århundradet i Norden, inklusive det dåtida Sverige (som innefattade nuvarande Finland).

Föreliggande volym handlar om de smittsamma och dödliga nötkreaturssjukdomar, främst boskapspest och mjältbrand, som härjade i Sverige och Finland under 1700-talet. I detalj skildras sjukdomarnas framfart mot bakgrund av nötkreaturens stora ekonomiska och sociala betydelse för samtidens landsbygdsbefolkning. Men boken handlar också om sjukdomarnas betydelse för framväxten av en statlig epizootilagstiftning och det veterinärväsende som institutionaliserats i Sverige under samma tid. Bokens författare är historikern Johanna Widenberg, som 2006 disputerade i Uppsala på en intressant av-

handling med titeln *Fäderneslandets antikviter: Enoterritoriella historiebruk och integrationssträvanden i den svenska statsmaktens antikvariska verksamhet ca 1600–1720*, ett ämne av relevans för arkeologer och kulturhistoriker. Hon har senare varit verksam som agrarhistoriker vid Sveriges lantbruksuniversitet, en kreativ forskarmiljö för den som intresserar sig för de areella näringarna i äldre tid, bland annat har hon som ett slags förarbete till denna bok publicerat en uppmärksammat artikel om retrospektiv diagnostisering i *Historisk tidskrift* 2015, ett ämne som är omtvistat inom historisk forskning.

Metoden har dock varit viktig för härvarande studie och författaren menar sig kunna verifiera att 1700-talets boskapsdjuka i huvudsak rört sig om boskapspest och ibland mjältbrand. Hennes diagnostisering har utgått från textanalys av hur de enskilda utbrotten beskrivs. Widenberg visar att boskapspest drabbade det dåvarande svenska riket åtta gånger under 1700-talet. Den första vågen pågick i sydligaste Sverige 1721–24. Nästa stora våg var 1745–48, också i södra Sverige. Ett större område i Syd- och Mellansverige drabbades 1749–52. Sedan följde flera smärre utbrott. Den åttonde vågen drabbade Skåne 1769–71.

Det går också att påvisa att många utbrott under 1700-talet handlade om mjältbrand, där särskilt den finska rikshalvan drabbades. Det mest långvariga eruptionen drabbade Österbotten 1733–47. Även i den svenska rikshalvan förekom omfattande utbrott i olika landskap, från Västerbotten i norr till Skåne i söder. Många utbrott av mjältbrand, som drabbade såväl Finland som Svealand på 1760-talet, var delar av en omfattande europeisk mjältbrandsvåg.

Precis som i fallet nuerna i södra Sudan under tidigt 1900-tal, påverkades det svenska 1700-talssamhället till följd av kreatursdöden. De bönder och andra som ekonomiskt var beroende av boskapsdjuren drabbades givetvis när tusentals djur dog i de återkommande sjukdomsutbrotten. De bekämpningsmetoder som myndigheterna tillämpade i form av handelsrestriktioner, reseförbud och avspärningar måste också ha fått följdverkningar för befolkningen. Hela boskaps-

stammar försvann. Den uteblivna produktionen av oxar som dragdjur, vilken var av stor betydelse, drabbade också dem som brukade jorden. ”Mycken jord [bliver] obrukad”, skriver landshövdingen för Malmöhuslän som en följd av boskapspestens härjningar och att dragoxar dött. Istället ökade hästinnehavet. Städernas befolkningar led, eftersom bönderna inte längre kunde leverera kött, smör, ost och hudar. Ämnet om hur samhället påverkades är intressant och fordrar en mer fördjupad studie än vad som kunnat få plats i denna bok. Men författaren pekar på vad som kan göras.

Widenberg har belyst den omfattande kreatursdöden under 1700-talet och de sjukdomar som låg bakom. Hon har i detalj skildrat hur man lokalt och centralt bekämpade sjukdomarna och hur veterinärväsendet på allvar etablerades. Vi får kunskaper om utslaktning och om kadaverhantering, men också om lokala folkliga botare. Tidens upplysningsanda sökte ny kunskap där sådan stod att finna. Vi minns hur Linné under sina västgötska och skånska resor ivrigt noterade lokal sjukdomsbot som bönderna delgav honom. Det var förstås en del av jakten på den verksamma sjukdomsboten. Kort sagt, boken innehåller mängder av spännande detaljer och perspektiv som utrymmet inte tillåter att referera närmare.

Boken är sparsamt men fint illustrerad med samtida bilder (laveringar, teckningar). Förutom ett stort källmaterial i form av landshövdingarnas otryckta sjukdomsrapporter till Kungl. Maj., Kommerskollegiums, Collegium medicum och Sundhetskommisjonen korrespondens, kungliga förordningar gör Widenberg en imponerande genomgång av samtidens omfattande litteratur, inklusive artiklar i *Inrikes Tidningar*, med relevans för ämnet. Det är omfattande och mödosamt arbete som imponerar. Litteraturlistan är föredömligt omfattande och visar att Widenberg tagit del av den internationella litteraturen, inte bara på engelska, utan även det av vikt som skrivits på franska och tyska. Sammanfattningsvis kan sägas att detta är en gedigen forskarinsats och boken kommer att vara av bestående gagn för var och en som intresserar sig för husdjurens betydelse för människan i äldre tid, för agrar-

och medicinhistoria, men också för kultur- och miljöhistorisk forskning i största allmänhet.

Ingvar Svanberg, Uppsala

Anna Larsson, Björn Norlin och Maria Rönnlund: *Den svenska skolgårdens historia. Skolans utemiljö som pedagogiskt och socialt rum*. Nordic Academic Press, Lund 2017. 290 s., ill. ISBN 978-91-88168-83-2.

Skolgården, vad väcker den för minnen egentligen? Minnen av mörka novemberdagar på en grå, blöt skolgård där vi stod med frusna tår och snoriga näsor. Andra minnen är hopprep, tvist, gungor och stänger att snurra på. Glada lekfulla stunder helt enkelt. Samtidigt när jag tänker efter så minns jag ganska lite av min skolgångs skolgårdar trots att de var ett dagligt inslag i över 9 års tid. Vid läsningen av boken *Den svenska skolgårdens historia. Skolans utemiljö som pedagogiskt och socialt rum*, återkommer dock minnen och aha-upplevelser från ett dunkelt förflutet. Jag minns till exempel inte ämnet hembygdskunskap, men jag minns tydligt att vi övade trafikregler på skolgården och att polisen kom på besök. Denna brist på minne av ett visst ämne, men samtidigt minnen av undervisningen i det delar jag med flera av de personer som intervjuats inför skrivandet av boken.

Överhuvudtaget är det fascinerande läsning då boken handlar om ett fenomen som i stort sett alla har erfarenhet av, men som människor sällan diskuterar eller pratar om. Vidare finns skolgårdar runt omkring oss vare sig vi bor i staden eller på landet. En del skolgårdar används och fylls dagligen av barn och lek medan andra är övergivna skolgårdar som endast den äldre generationen kan berätta om. Minnen av de mörka novemberdagar då vi barn "tvingades" ut på rast delar jag med många andra som på samma sätt tvingades ut av sina lärare oavsett väder. Detsamma gäller minnen av det lustfyllda hoppreshoppandet, gungorna, fotbollsmatcherna och kojbyggandet i skolgårdens utkant vid skogsbrynet. I den här boken sätts minnena inte bara in en kollektiv hi-

storia och i ett kollektivt minne, utan också i en vidare kontext som förklarar varför skolgårdar ser ut som de gör och varför skolbarn ska ägna sig åt raster och lek på skoltid.

Boken är författad av tre forskare och lärare vid Umeå universitet i ämnena idéhistoria, historia, pedagogik och utbildningsvetenskap och de har också huvudansvar för olika kapitel; boken är indelad i nio kapitel. Kapitel två till åtta följer en kronologisk ordning där varje kapitel behandlar en viss tidsperiod av den svenska skolgårdens historia. Boken bygger på ett omfattande källmaterial som sträcker sig från 1500-talets mitt fram till idag. Den främsta källan som återfinns under hela tidsperioden består av officiella texter, till exempel skolordningar, cirkulär, läroplanstexter, byggnadsanvisningar och planritningar som talar om hur skolgårdar ska planeras och användas. Annat källmaterial är årsredovisningar och tidskriftsmaterial. Dessa källor ger kunskap om det representativa och fysiska rummet. När det gäller källor som handlar om det levda rummet har författarna använt sig av minnessamlingar, självbiografier och intervjuer med elever och skolpersonal. Analysen av materialet struktureras med stöd i den franske filosofen Henri Lefebvres teorier om olika rumsliga dimensioner, det representativa skolrummet, så som det gestaltas i visioner, ideologi och i text, det fysiska rummet, så som det tar form materiellt och fysiskt, och slutligen det levda rummet, de upplevelser, erfarenheter och minnen som människor har av sin skoltids skolgårdar. Syftet med boken är att bidra med kunskap om den svenska skolgårdens historia från det att ett nationellt riksenhetligt skolsystem inrättades i samband med reformationen på 1600-talet till idag. Författarna skriver vidare att:

Genom att studera skolgården som ett representerat, ett fysiskt samt ett levtt rum och belysa de tre dimensionerna i relation till varandra vill vi fördjupa förståelsen av hur skolgården historiskt producerats som ett socialt och pedagogiskt rum (s. 18).

I kapitel två beskrivs tiden från reformationen under senare delen av 1500-talet fram till tidigt 1800-tal. Det är intressant att ta del av hur en

begynnande så kallad pedagogisering av skolans utemiljö inleddes redan på 1600-talet, då de första riksomfattande skolordningarna fastställdes. Reformationen innebar att skolan var en statlig angelägenhet men det var kyrkan som administrerade den. Under denna tid var skolan vidare en plats för pojkar. Inspirerade av antikens utbildningsideal etablerade dåtidens reformatörer av skolväsendet en förståelse för att utbildning och uppfostran av barn måste omfatta rörelse och fysisk aktivitet. Johann Amos Comenius skrev i verket *Didactica Magna* om människokroppens behov av rörelse, men också av vila:

Därför är det lämpligt att låta dagens mödor omväxla med vilostunder av något slag, förtroligt samtal, skämt, lek, musik och sådant som verkar uppfriskande på de yttre och inre sinnena. /---/ Ett riktigt skolväsen kommer därför att till god del bestå i en behörig fördelning av arbete och vila verksamhet och fritid (s. 33).

Därmed var betydelsen av lek, rörelse och vila satt på pränt och det har sedan förblivit en premis som präglar skolgången och skolors utförande in på samtidens 2010-tal. Att bli tvingad ut på rast en mörk novemberdag handlade därmed om betydligt mer än om att bara få lite frisk luft. Det är just detta som gör boken till spännande läsning. Precis som författarna konstaterar i det avslutande kapitel nio är det förvånande hur stark kontinuitet det finns i pedagogiken för skolgårdar. Bara det faktum att skoldagen fortfarande självklart bryts upp av raster tänkta att ägnas åt utomhusaktivitet är ett exempel på kontinuitet. Samtidigt har det skett stora förändringar och dessa beskrivs och diskuteras i bokens olika kapitel.

Under reformationstiden fram till 1800-talet var skolan nära knuten till kyrkan, det var endast pojkar som var elever och det fanns en stark tilltro till att fysisk rörelse stimulerade det intellektuella tänkandet. Denna koppling vurmades det för inom den klassiskt humanistiska utbildningstraditionen. Detta får mig att minnas aulans muralmålning i Pehr Brahe-gymnasiet i Jönköping, där visdomsorden ”Mens sana, in corpore sano” (en sund själ i en sund kropp)

stod att läsa på latin. Lek, rastaktivitet, men även undervisning i botanik, matematik och musik var viktiga inslag som tog plats på skolgården under 1600–1800-talen. Från 1700-talets mitt blev därför skolträdgårdar eller botaniska trädgårdar viktiga inslag vid de statliga läroinrättningarna. Utöver nyttotänkandet kom trädgårdarna att också stå för estetik, vilket ansågs gynna barns lärande. Hand i hand med denna tanke om att stimulera och utveckla barnens förmåga innehöll skolgårdar också disciplinerande funktioner som tog sitt yttersta uttryck i form av skolhäkten. Det var en tid då bestraffning var en självklar del av fostran och i boken skildras hur en elev dömdes till åtta dagar i häkte med enbart svart bröd och vatten, för att denne påkommit med att ljuga inför kollegiet och/eller smädat andra elever (s. 47). Att praktisera sådana bestraffningar för dylika brott i dagens skola får tanken att svindla.

I kapitel tre, fyra och fem behandlas åren 1842–1919 och parallellskolans tillkomst, med folkskola och realskola. Under denna tid formuleras mer enhetliga anvisningar för skolbyggnader och Linggymnastiken tar plats på skolgården. Flickor gör sitt inträde i skolan. Hälsa och nationalism blir också allt viktigare inslag i barnens fostran liksom militärisk disciplin och även här spelar skolors utomhusmiljöer en viktig roll. Skolträdgården fortsätter att vara ett viktigt inslag, utöver utrymmen för rörelse och lek laddas den även med andra olika betydelser och funktioner. Den ska ge mat och förnödenheter till läraren, som förväntades bo på skolan, åtminstone på landsbygden. Eleverna ska sköta den i ett uppfostrande syfte, för att lära sig arbeta. Det senare kom att kritiserats både av Folkskoleinspektionen, som inte gillade att elever utnyttjades som trädgårdshjälp av sina lärare, och av föräldrar som var tveksamma till att skicka sina barn till skolan då de behövdes hemma i lantbruket (och trädgårdsarbetet).

I kapitel sex beskrivs perioden 1919–1990, den period då skolan kom att bli ett demokratiskt projekt. I efterkrigstidens Europa och Sverige sätts tilltron till att skolan skulle kunna forma framtida medborgare som inte skulle bedriva krig. För att möjliggöra det behövdes en

enande utbildning där barn möttes över klassgränserna. Det var dock först på 1960-talet som enhetsskolan blev verklighet. Vad gäller skolgården så fortsätter pedagogiseringen av detta utomhusrum som fortsatt blir en plats för lek, rekreation och undervisning i vissa ämnen, bland annat ovannämnda hembygdkunskap. Lektionerna i trafik kunskap motiverades av att barnen behövde orientera sig i ett allt mer urbaniserat samhälle. Fortfarande är lek inte bara lek, utan det finns föreställningar om dess betydelse för hälsan, men också den sociala utvecklingen hos barn. Militärisk exercis liksom Linggymnastiken ersattes av mer anglosaxiskt inspirerade lekar och lagsporter.

I kapitel sju beskrivs 1990-talets skola och här eskalerar pedagogiken runt skolgården. En rad utvecklingsprojekt beskrivs som skulle utveckla medvetandet om klimatfrågor och närmiljö. Barnperspektiv och barns rättigheter lyfts också fram allt mer och därmed barns inflytande över skolgårdars utformning. Under 1990-talet var tanken om ”skolan mitt i byn” stark och både skolhus och gårdar skulle kunna användas för andra aktiviteter än skolans. Parallellt med denna tilltro till vad skolan kan bidra med i form av positiva krafter finns en allt mer stigande kritik om att skolgården också är en plats för mobbing och social exkludering. Det var också en plats fylld av faror och under 1990-talet ökade säkerhetstänkandet när det gällde skolgårdar och det gjorde att det explorativa inflytandet som barn uppmuntrades till samtidigt hämmades av säkerhetsfrågor och av en knackig ekonomi. 1990-talet var finanskrisens decennium och då drabbades all form av offentlig verksamhet. 1990-talet var också decentraliseringens och avregleringens tid och den så kallade skolpengen infördes 1992. Den ledde till att allt fler friskolor startades och bland dem var det inte ovanligt att det inte fanns någon skolgård. Det senare diskuteras främst i kapitel åtta som behandlar skolgårdens samtid och framtid och eventuella upplösning.

Som en röd tråd genom kapitlen går kopplingen mellan skolgård, rast, lek och dess pedagogiska betydelse, ibland ansett som frigörande för intellektet, andra gånger sett som en discipli-

nerande verksamhet och plats och i andra sammanhang som ett rum för social utveckling. Som en röd tråd genom kapitlen går också historien om avträden, utedass och WC som behövde hanteras inom ramen för skolgårdars utformning. En annan återkommande problematik är skolträdgårdarna som var värdefulla, men svåra att ta hand om då eleverna hade sommarlov och inte var på plats under den period då de behövde mest skötsel. På några ställen problematiseras frågor om kön, klass, ålder och även skillnad mellan stad och land, vilket lyfter analysen. Analysen utifrån Lefebvres utgör också en röd tråd, men inte särskilt djuplodande utan mer jämförande. Tyngdpunkten ligger på det representativa rummet och i nära anslutning till det beskrivningar av det fysiska rummet, illustrerat inte minst genom fotografier och kartor över planlösningar. Allra minst skriver författarna om det levda rummet, men där tror jag att läsaren kan fylla på själv. Boken är lärorik och intressant att läsa och den ger en hel del aha-upplevelser men också förklaringar till varför skolgårdar ser ut som de gör. Sammantaget bidrar boken med en gedigen genomgång och beskrivning av skolgårdar som ger läsaren ny förståelse för skolgården som ett viktigt pedagogiskt inslag i både stads- och lantmiljö.

Kristina Gustafsson, Växjö

Mats Hallenberg: *Kampen om det allmänna bästa. Konflikter om privat och offentlig drift i Stockholms stad under 400 år*. Nordic Academic Press, Lund 2018. 294 s., ill. ISBN 978-91-8866-116-6.

En av de viktigaste skiljelinjerna i svensk politik under senare år har varit vem eller vilka som skall utföra driften av viktiga välfärdsinstitutioner såsom skola, sjukvård och barn- och äldreomsorg. Skall det offentliga i form av stat, landsting och kommuner sköta dessa verksamheter eller skall man tillåta privata alternativ? Från 1990-talet och framåt har tendensen varit en ökad förståelse och acceptans för privata ut-

förare inom välfärdssektorn. Från politiskt liberalt håll har även krav om privatisering av arbetsförmedling, bibliotek, offentliga kommunikationer med mera framförts och delvis införts i några kommuner. Frågan om offentlig eller privat drift av viktiga samhällsverksamheter har ofta varit föremål för intensiv debatt med tydliga ideologiska undertoner. Teman som i regel har behandlats är kvalitet, pris, rättvis fördelning av resurser och hänsyn till skattebetalarnas intressen. Huruvida centrala samhällsfunktioner skall skötas av offentliga eller privata utförare är dock ingalunda enbart kännetecknande för vår tid.

Historikern Mats Hallenberg har genomfört en intressant och heltäckande studie av debatten kring privat och offentlig drift i Stockholms stad under 400 år från 1600-talets skatteindrivning fram till det sena 1900-talets diskussioner om eventuell privatisering av välfärdstjänster. Därmed behandlar Hallenberg även belysningsfrågan i mitten av 1700-talet, latrintömningen i mitten av 1800-talet samt driften av spår- vägstrafiken i början av 1900-talet. Författaren gör en poäng av att diskussion och debatt har förts om driftformen inom ramen för olika typer av verksamheter under flera århundraden. Principdiskussionerna är inte typiska för vår tid. Studien visar också att olika intressegrupper har stått mot varandra, och det är av intresse att lyfta fram dessa grupper och deras argumentation genom historien samt vilka arenor som diskussionerna har förts på. Tankefigurer kan vara likartade och återkomma i olika diskussioner. Konfliktlinjerna har inte endast utkristalliserats på teknisk nivå utan även på en djupare värderingsnivå, där föreställningar om det allmänna bästa har kommit till uttryck.

Författarens syfte är att undersöka de politiska konflikter om allmännyttiga verksamheter som förekommit och förklara val av utförare som utmynnat i de diskussioner som förts mellan de styrande i Stockholms stad under de fyra århundradena. Han vill analysera argumenten som förts fram i de olika debatterna om offentlig eller privat drift i avsikt att försöka fånga olika uppfattningar om det allmänna bästa, samt vem eller vilka som lämpligast kan få anses fö-

reträda detta. Hallenberg vill även fokusera på aktörerna som bärare av politisk förändring.

Hallenbergs studie är konfliktcentrerad, vilket nog kan vara ett lämpligt val då flera av exemplen i framställningen visar på tydliga skilje- linjer mellan olika intressen. Med inspiration från de båda brittiska samhällsvetarna Janet Newman och John Clarke laborerar han med begreppet publicness eller det allmänna eller det allmänna bästa i förhållande till allmännyttiga praktiker och relationer. Newman och Clarke hävdar att vi måste studera konflikten mellan det offentliga och privata i ljuset av en längre historisk kontinuitet, vilket Hallenberg instämmer i. Särskilt i förhållande till de diskussioner som förts av politiker i Stockholms stad om offentlig kontra privat drift av olika verksamheter framstår begreppet "det allmänna bästa" som relevant. Författaren påpekar att det saknas komparativa studier av diskussioner om privata och offentliga utförare under olika historiska epoker, och det ämnar han nu bidra med. Det aktuella forskningsläget pekar dessutom ut några avgörande brytpunkter i historien, vilket får bestämma författarens val av fallstudier, nämligen upplösningen av den feodala samhällsordningen under 1700-talet, nya krav på offentliga investeringar i mitten av 1800-talet, genombrottet för kommunsocialismen kring sekelskiftet 1900 samt privatiseringsvågen i slutet av 1900-talet.

När det gäller frågan om vem som skulle sköta skatteindrivningen under 1600-talets första hälft konstaterar Hallenberg att de styrande lade tonvikt vid en god ordning och sänkta kostnader. Kungen och riksråden misstrodde kronofogdarna för att de inte lyckades driva in skattemedel från bondeståndet i tid, då de påstods ta för stora hänsyn till de senares förmåga att betala i tid. De styrande lät istället privata köpmän skriva kontrakt om att betala en viss summa pengar vid en viss tidpunkt, och därmed kunde statsledningen försäkra sig om kalkylerbara inkomster. De tog sin hand från ansvaret för vad som skedde med böndernas och stadsbornas skatter så länge inkomsterna säkrades. Övervakning och sanktioner skulle förhindra att hot och trakasserier mot skattebetalarna ägde rum, men det är osäkert om så skedde. Det primära var

skatteindrivningen trots allt. Kritiken mot arrendesystemet, skatteindrivarna som entreprenörer, var dock hård, inte minst från bönderna själva som föredrog att betala skatt direkt till kungen än via ombud. Köpmännen kritiserades för att inte vara värdiga kungen och inte kunna representera det allmänna bästa. Arrendesystemet avskaffades således 1635, men resten av Stormaktstiden utsattes ändå de ofrälse ständerna av lynniga monarker och adelsherrar vad gäller skatteindrivningen.

Under Frihetstidens 1700-tal ändrades successivt de politiska idealen till en mer framtidsinriktad kultur, där nya grupper började kräva utrymme för att skapa förändring åt sig själva och andra till skillnad från en tidigare kultur, där man i större utsträckning betonade en förståelse för att människans historiska erfarenheter kunde bestämma samtiden och framtiden. En fråga som definitivt hade framtiden för sig var stadens belysning. I mitten av 1700-talet diskuterades vilken aktör som lämpligast skulle bära ansvaret för den allmänna belysningen i Stockholm. Försök gjordes med en entreprenöriell ordning, men föll på borgerskapets motstånd mot ytterligare ekonomiska pålagor. Istället segrade en modell baserad på enskilt ansvar, ett så kallat menighetsbestyr. Ett system som var tänkt att utformas så att de allmänna kostnaderna för stadens belysning skulle fördelas efter inkomst, men i praktiken blev denna modell svår att genomföra. Frågan om den enskildes frihet aktualiserades genom att motståndet mot en allmän organisation var stark, den enskildes frihet kom att handla om den enskilde borgarens rätt och skyldighet att ansvara för belysningen utanför sin egen fastighet. Argumentet var att den enskilde har rätt och ansvar att bidra till det allmänna bästa, vilket blev tydligt i diskussionen kring belysningsfrågan.

Hallenberg hävdar att studien av latrinhanteringen i huvudstaden vid 1800-talets mitt över frågan om driften av spårvägstrafiken i början av 1900-talet till debatten kring privatiseringarna av välfärden mot seklets slut visar på en kontinuitet gällande aktörernas ambition att formulera visioner om det allmänna bästa, och att det finns likartade argument för att försvara dessa

visioner. Från mitten av 1800-talet och diskussionen kring latrintömningsfrågan har fokus förskjutits mot en föreställning om att centrala samhällsuppgifter skall skötas genom en politiskt styrd offentlig organisation istället för genom enskilda initiativ. Avgörande faktorer mot denna förskjutning var en kombination av den växande befolkningens sociala behov, politisk styrning och rättvis fördelning. Denna princip var gällande ända fram till 1980-talet, då den utmanades av en motsatt princip som innebar att privata aktörer skulle vara mer ekonomiskt effektiva och bättre lämpade att ta hand om till exempel barn- eller äldreomsorg. Egennyttan har lyfts fram i debatten som en positiv kraft för att så effektivt som möjligt hantera olika samhällsuppgifter.

Frågan om vad som kan betecknas som det allmänna bästa får relativt stort utrymme i framställningen, och är principiellt intressant. Redan under 1600-talet utkristalliserade sig modellen att den styrande eliten kunde definiera vad som var det allmänna bästa. Förvisso var bonde-, borgar- och prästständerna mycket kritiska mot den tidens skatteindrivningssystem, vilket utmanade principen om vad som kan definieras som det allmänna bästa, men i huvudsak kvarstod den traditionella relationen mellan styrande och de styrda. Det skulle dröja till mitten av 1700-talet innan borgarståndet på allvar kunde utmana kungens och adelsmännens problemformuleringsprivilegium kring det allmänna bästa, vilket aktualiserades i frågan om ansvaret för belysningen. Borgarna ansåg att de bäst själva kunde ansvara för belysningen.

Förskjutningen mot ståndpunkten att samhällets centrala uppgifter skall skötas av en offentlig politiskt styrd organisation måste förstås i ljuset av en demokratisering av samhället, där arbetare, kvinnor och barn successivt fick tillgång till samhällets stöd och serviceinrättningar. Den politiska makten kvarstod dock ända fram till 1900-talets början i konservativ riktning, men argumenten om lika tillgång till samhällets inrättningar, effektiv planering och sociala reformer vägde tungt i debatten. Dessa argument företrädades av liberaler och socialdemokrater, och gick segrande ur striden om det allmänna

bästa ända fram till 1980-talet. Vid denna tidpunkt började borgerliga politiker argumentera för privata lösningar på välfärdsstatens problem, där offentlig service utsattes för kritik för sin påstådda ineffektivitet, höga kostnader och brist på hänsyn till den enskildes rätt att välja mellan olika välfärdsalternativ. Den enskildes rätt och möjlighet att forma sitt eget liv betonades allt starkare, och därmed formades en ny syn på vad som kan anses vara det allmänna bästa och hur det skall uppnås.

Hallenbergs arbete har många förtjänster, dels att genom olika, till synes disparata, studier visa på en historiskt mer allmängiltig diskussion om frågan om det allmänna bästa, dels lyfta fram olika aktörers betydelse för politisk och social förändring. Läsaren får genom de olika fallstudierna ändå en god bild av den historiska förändringen från det privata initiativet kring skatteindrivningen under 1600-talets första hälft över den offentliga styrningsmodellen av latrintömning i mitten av 1800-talet och driften av spårvägstrafiken i början av 1900-talet till frågan om privatisering av välfärdstjänster i vår egen tid. Dessutom landar hans arbete i en dagsaktuell diskussion om huruvida vinster bör tas ut inom olika välfärdsverksamheter. Vad som kan betecknas som det allmänna bästa är en fråga om ständig förhandling, och den frågan är knappast avgjord ännu.

Henrik Brissman, Lund

Undersökning om De så kallade Tattare eller Zigeuner, Cingari, Bohemiens. Deras härkomst, lefnadssätt, språk. m.m. Samt om, när och hwarest några satt sig ner i Sverige? En uppsats av Christfrid Ganander år 1780. Lotta Fernstål & Charlotte Hyltén-Cavallius (red.). Nordic Academic Press, Lund 2018. 96 s., ill. ISBN 978-91-88661-65-4.

Kongl. Svenska Vitterhetsakademien grundades 1753 av drottning Lovisa Ulrika.

Vitterhetsakademien anordnade årligen skrift-

liga tävlingar inom givna historiska, kulturella eller litterära ämnen efter mönster från andra europeiska akademier. Bidrag inkom sparsamt och uteblev ibland helt. Ämnet som gavs 1779 var: *Undersökning, om de så kallade Zigeunare, (: Cingari, Bohemiens:) hvadan de härstamma, samt om, när och hwarest, några satt sig ned i Sverige?* Ett enda bidrag inkom till Akademien den 4 augusti 1780. Det kom från Finland och var författat av Christfrid Ganander. Ganander tillät sig att i sin titel tillfoga ordet "tattare". Bidraget ansågs inte helt uppfylla ämnets krav men ändå äga värdefulla inslag, varför det belönades med en silvermedalj ("accessit"). Enligt arkivdokument avhämtades medaljen den 5 september 1781, dock inte av Ganander själv utan "genom ombud".

Christfrid Ganander (1741–1790) var kaplan i Frantsila i Uleåborgs län i norra Österbotten. Vid sidan av sitt kyrkliga värv var hans stora intresse finsk folkkultur, vilket bland annat resulterade i *Mythologia Fennica* (1789), ett uppslagsverk om finsk mytologi. Hans andra stora verk är *Nytt Finskt Lexicon*, en samling på 300 000 uppslagsord. Några år före sin död överlämnade han manus till detta till sin mer namnkunnige vän, den berömde Henrik Gabriel Porthan, "finländska historiens fader", men en utgivning dröjde ända till 1900-talet.

Gananders tävlingsbidrag, som bara finns i ett enda handskrivet exemplar, har aldrig tidigare tryckts utan hela tiden förvarats i Vitterhetsakademins arkiv. Genom ett lovvärt och välkommet initiativ av forskarna Lotta Fernstål och Charlotte Hyltén-Cavallius är nu äntligen Gananders verk tillgängligt i en nätt liten volym. I inledningen ges en presentation av Ganander och hans verk, innehållet i uppsatsen, begreppen "zigenare" och "tattare" (pej. för rom/romer), deras språk och seder. Gananders text presenteras i transkriberad form med bibehållen stavning samt med en parallelltext på nutidssvenska, vilket ger en intressant bild av språkliga förändringar som ägt rum under de senaste 200 åren. Både inledning och handskrift är rikt kommenterade, och boken avslutas med en fyllig litteraturlista.

I sitt inledningskapitel presenterar Ganander

”zigenare” och ”tattare” som ”kringvandrande ... i stora horder”, ”ett sysslolöst, manstarkt, lättjefullt, argt (=ondskefullt; jfr *argan list*) och förföriskt släkte”. På andra ställen omnämns de som ”svarta stråtrövare”. ”Deras levnad och näring är att vandra omkring, ljuga, bedra, se i hand och spå, stjåla, roffa och röva.” Detta var den fördomsfulla uppfattningen under 1700-talet även bland bildade människor och förekommer i minst lika hög grad i de två andra svenska 1700-talsavhandlingarna om ”zigenare”: S. P. Björckman, *Dissertatio academica de cingaris* 1730 och L. G. Rabenius, *Observationes historiam Zigeunorum illustrantes* 1791. Ganander är snarare mer återhållsam i sina omdömen om dessa människor, om det beror på att han var präglad av upplysningstidens idéer eller på att han var präst låter jag vara osagt, men kunde naturligtvis inte förlika sig med deras kringflackande liv och okristliga seder. Dock menade han att de inte var ohjälpligt förtappade. ”Tattarna är ju människor”, säger han, och om de blir undervisade finns det hopp. Vidare:

Av detta, och deras övriga gudlösa leverne, framkommer hur nödvändigt det vore att detta om religion och goda seder litet vetande folk kunde med allvar fås att slå sig ner på ett anvisat ställe där de, såsom lapparna och andra hedningar, kan omvändas till kristendom och undervisas i religionssaker. Resultatet därav skulle vara att dessa, då de nu skyr allt arbete, blev nyttiga arbetare, sedligare och dygdigare lemmar av samhället, som nu likväl måste hysa dem till sin skada. (§ 21)

Ganander gör en jämförelse med finnarna, som under hednatiden uppträdde på samma sätt, ”vil-da och rovaktiga”, innan Erik den helige ”med eld och svärd” fick fason på dem.

En av de frågor som Vetenskapsakademien ville ha belyst i sin tävling var ”zigenarnas” härstamning. När Ganander självsväldigt tillfogade ordet ”tattare”, berodde troligen detta på att han gärna ville lansera sin idé om att detta ord hörde samman med *tartarer*. Han anför som bevis likheter i utseende, klädedräkt och språk. Ursprunget skulle därmed vara Asien. Ett bidragande bevis, menar han, är också att de förde med sig den asiatiska ohyran kackerlackor, ”ett

stygtt och svart släkte såsom tattarna själva”. (§33)

Dessa åsikter imponerade inte på Vetenskapsakademien, och ledamoten Carl Rudenschöld kallade idén ”besynnerlig och svårbevisad”.

”Zigenarnas” egen version av sitt ursprung var att de härstammade från Egypten men var dömda till sitt kringvandrande liv på grund av att de nekat Maria och Jesusbarnet husrum under deras flykt till Egypten. Detta förhållande förklarar engelska *gypsy* och spanska *gitano* som betyder just egyptier. Vårt ”zigenare” och tyska ”Zigeuner” beror på att de i Grekland kom att förväxlas med en kättersk sekt, *atsiganoi*. Detta ord har sedan givit upphov till *cigani* i slaviska språk och de svenska och tyska benämningarna. Det kommer alltså inte från Cingis (Djingis) Khan som Ganander föreslår! (§10)

Ett intressant inslag i Gananders uppsats är många detaljerade och målande beskrivningar av ”zigenares” och ”tattares” utseende, klädedräkt och vanor.

”Tattare” bar långrock, långa hosor eller byxor, högklackade stövlar eller trubbiga vida skor, slokhatt, ”en förfärlig täljkniv vid sidan samt under armen en lika förskräcklig piska ... med järnringar som skallrar och i ändan beslagen med en järn-, koppar- eller mässingsknopp”, deras vapen. Sådana som tjänstgjort vid värvade regementen kunde medföra sabel och gevär. Kvinnorna bar röda kjortlar och strumpor. Över axlarna hade de en besynnerlig ”vepa” som var som en kofta eller kappa. Här bar de sina barn och grisar men också sina matförråd. ”Om vintern ligger tattarkärringarna nedbäddade i sina vepor under flera ryor och fällar med sina barn och grisar i långa savoslädar, då mannen är kusk”, berättar Ganander.

Ett viktigt och intressant avsnitt i Gananders uppsats handlar om ”zigenares” och ”tattares” språk, ”tatterska” som han kallar det. Själva kallar de sitt språk *romani tshiwí (chib)*, ”romsk tunga” men även *kulingtschib*, ”de svartas tungomål”. Ganander presenterar långa listor, ca 150 ord, som han samlat och jämför dem med ryska, franska, tyska, latin och svenska. Han karakteriserar språket som ”vingelaktigt” och utblandat med andra språk. Han vill jämföra

det med ett annat språk, som beskrivs av en viss baron Holberg så, att "Raggen (=djävulen) en gång samlade alla språk för att koka dem i en stor kittel, ur vilken han utskummade det engelska"! Ganander ger även med utförliga exempel prov på hur språkets grammatik fungerar, till exempel adjektivs komparation, verbhöjning (det finns bara presens och preteritum), syntax. Det är uppenbart att de språkliga frågorna har intresserat Ganander i hög grad.

Gananders bidrag till Vetenskapsakademien har inte inneburit en helt ostörd törnrosasömn, utan det har länge varit känt bland forskare. När Allan Etzler 1944 gav ut sitt verk *Zigenarna och deras avkomlingar. Historia och språk*, fanns Gananders ordförteckning med där. Norma Montesino Parra omnämner honom i *Zigenarfrågan. Intervention och romantik* 2002. Det är dock mycket glädjande att Gananders verk nu uppmärksammas och blir tillgängligt eftersom det ger en "unik glimt av romsk kulturhistoria och språk under slutet av 1700-talet, och en inblick i fördomar mot romer och villkor som romer levt under". Det innehåller inga epokgörande rön, men det är ändå intressant och viktigt som tidsdokument. 2015 kom ytterligare ett viktigt bidrag till romska studier: *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*, redaktör Panu Pulma. Boken recenserades i *Ethnologia Scandinavica* 2016.

Johnny Strand, Brastad

Galjonsfigurens många öden och äventyr. Studier av berättande-, minnes- och kunskapspraktiker. Annika Bünz (red). Nordic Academic Press, Lund 2018. 158 s., ill. ISBN 978-91-88661-76-0.

I antologin *Galjonsfigurens många öden och äventyr* samlar en grupp meriterade forskare med olika specialisering (arkeologi, kulturvård samt konst- och bildvetenskap) resultaten av sina studier om de seglande skeppens märkvärdiga stävprydnader.

Från vardagsspråket känner vi begreppet gal-

jonsfigur i betydelse en ledare som saknar egentlig makt, men antologin berättar om vad som hände med de högst verkliga skulpturerna efter att de lämnat sina skepp och gått iland. Några fick inledningsvis nya uppdrag som fågelskrämmor, trädgårdsdekorationer eller sommarstugeprydnad. Successivt kom de också att kommersialiseras. På auktionssajterna kan även illa medfarna träfigurer idag utbjudas för skyhöga belopp för att därefter återfinnas som dekorativa inredningsdetaljer på hotell, restauranger och kaféer. Men framförallt vilar förstas de gamla galjonsfigurerna på museer. Här har de länge haft hög status, monterats in i olika iscensättningar och omväxlande karaktäriserats som konst, folklig konst eller konsthantverk beroende på historieskrivare. Ändå har forskningen på fältet stannat av och det är här som antologins författare rycker fram för att söka ny kunskap om figurernas biografier och vilka betydelser de burit vidare eller tillskrivits i sina nya fysiska rum.

Annika Bünz har författat två av bokens kapitel ("Gamla föremål, nya frågor"; "Berättelser om galjonsbilder och galjonsbilder i berättelser"). Hon har i sin tidigare forskning bland annat diskuterat i vad mån arkeologiska museiutställningar riskerar att cementera förenklade och stereotypa föreställningar om könsroller i äldre tid. Liknande teman genomsyrar också bokens bidrag. Enligt författaren reser moderna museer anspråk på att i samverkan med vetenskapliga discipliner "förmedla berättelser om forskningens väg från okunskap till sanning" (s.16). Med den utgångspunkten borde det vara fruktbart att närstudera några sjöhistoriska utställningar för att se i vad mån de lever upp till pretentionerna. Och det är precis vad författaren gör genom ett antal nedslag i museiverkligheten.

Analyserna ges kontext genom beskrivning av stävdekorationernas historia (från forntida egyptiska farkoster till Osebergsskeppet och sentida seglande örlogs- och handelsfartyg) och traditionella tolkningar av deras innebörder. Det görs tydligt hur figurerna haft olika betydelser för regenter och redare (status, prestige och politik) respektive för sjöfolket som oftare såg galjonsdekorationerna som (lyckobringande, iden-

titetsskapande) skyddande väsen. Mot denna bakgrund rapporterar Bünz med fyra detaljerade ”djupanalyser” från besök vid olika maritima museer:

Sjöfartsmuseet Akvariet i Göteborg visade sommaren 2014 en tillfällig utställning där galjonsfigurer – svävande mellan himmel och vatten, på den sköra gränsen mellan döden och livet – fick ge ansikten och mänskliga innebörder åt röster som skildrade dramatiska haverier.

Vid *Museet for Søfart* i Helsingör finns en installation av fyra galjonsfigurer föreställande kvinnor. De står med ryggarna mot varandra i en kompassros och får – bland andra funktioner – representera och reflektera över vad som setts från kvinnligt respektive manligt genus.

På *Marinmuseum i Karlskrona* kretsar de permanent utställda galjonsfigurerna kring symboler för manlighet, nationen och kungamakten, gärna med hänvisningar till antika och fornordiska gudar. Här låter sig författaren provoceras av såväl metaforiken som figurernas placering i rummet. Fartygen må vara upphuggna för länge sedan, ”Men museet och den arkitektoniska inramningen använder återigen galjonsbilderna i iscensättningar som befäster kungens makt, mannen som överlägsen och som statens ansikte” (s. 126).

Sjöhistoriska museet i Stockholm visade 2015–2016 den tillfälliga utställningen *Sex & the Sea*. Det var enligt författaren en hybrid, en konstillation placerad på ett kulturhistoriskt museum, och därför svåräst för besökaren när iscensättningarna – med hjälp av dubbelkokosnötter, fallosliknande föremål och yppiga galjonsfigurer – fokuserade på myter om sjömännens erotiska erövringar.

Sammantaget visar författaren hur galjonsfigurerna i museernas berättelser idag ofta blivit inflyttade i arkitektur och iscensättningar. De återfinns placerade i gränslandet mellan myt och verklighet och fungerar som ikoner för sina museer och den maritima kulturhistorien.

Henrik Alexanderssons kapitel (”Från stävprydad till minnesföremål”) har ett ambitiöst anslag. Här ska galjonsfigurernas rumsliga sammanhang över tid studeras, från tiden ombord till slutstationen i någon museisamling. Spän-

nande resultat kan förväntas då ”...äldre och cementerade förförståelser och invanda sanningar kan ifrågasättas och nyanseras genom grundforskning och teoretiska diskussioner”. Och att forskningsuppgiften är krävande står klart: ”Att följa galjonsfigurernas färdvägar och anhalter var ett problemyllt och tidsödande arbete, men det gav intressanta resultat” (s. 45).

Ändå är resultatet magert. Författaren berättar att museidokumentation är en underutnyttjad kunskapsresurs. Föremål, arkivhandlingar, tavlor, foton och berättelser beskrivs som minnesdepåer som – om de aktiveras och sätts samman – kan ge ny kunskap. Det låter bra, men praktiserar sparsamt. Några fotografier, utdrag ur Pamela Erikssons berömda skildring av sista resan med fyrmastbarken *Herzogin Cecilie* (1936) samt referenser till äldre utforskare av den maritima historien som Philibert Humbla och Gösta Webe är kapitlets tydligaste substans. Av det utlovade ifrågasättande forskningsresultatet blev intet. Däremot introducerar författaren en ny (mindre lyckad) beteckning för segelfartyg: ”vindskepp” (s. 62 och 64). Och blandar samman namnbräden med vanliga brädor (s. 54).

Större precision kännetecknar Anneli Palm-skölds kapitel (”Museet och galjonsfiguren”, författaren står också för bokens korta prolog, ”Galjonsfigurer under vatten”). Palm-sköld har med sin gedigna museibakgrund särskilda förutsättningar att skildra hur föremålen kulturella biografier samspelar med museipubliken. Uppsatsen belyser detta genom en undersökning av sjöfartsutställningarnas historia vid Hallands Konstmuseum och skälen till att det maritim-historiska materialet successivt tappade en del av sin relevans.

De samlingar kring vilka Hallands Konstmuseum bildades var – som vid så många andra museer – skapade av en grupp ideellt verksamma entusiaster, i det här fallet Hallands fornminnesförening (bildad 1865). Samlingarna uppgick med tiden i Hallands museiförening där sjöfart och fiske sågs som viktiga specialområden då många fartyg med redare hade haft hemort i Halland och då starka företrädare även för fiskenäringen fanns i styrelsen.

Författaren skildrar hur samlingen av galjons-

figurer alltid självklart exponerades i de utställningar som skulle avlösa varandra. Redan sommaren 1929 visades i Halmstad en utställning om sjöfart och fiske med imponerande galjonsfigurer flankerande entrén. När det nya museet invigdes 1933 tycks insamlingen av nautika (inte minst galjonsfigurer efter strandade fartyg från sandbankarna utanför Torekov) ha intensifierats. En sjöfartsutställning skapades med skeppsporträtt, fartygsmodeller, namnbräden, sjömanskistor och ännu fler galjonsfigurer.

Trettio år senare (1961) var det dags igen. Förutom den vanliga uppsättningen av museal sjöfartsparaferalia, presenterades en hel "catwalk" av galjonsfigurer. Konservatorns insatser omtalades i särskilt berömande ordalag som "lagt ner ett omfattande och kärleksfullt arbete att på ett pietetsfullt sätt söka bevara gammalt hav och gammal tid åt utställningsföremålen". Däremot verkar förklarande skyltar och texter ha saknats – fokus låg på föremål och på galjonsfigurer.

Sedan museets verksamhet överförts till Stiftelsen Hallands läns museer, Halmstad och Varberg, översågs hela utställningsutbudet och en ny sjöfartsavdelning invigdes 1986. Museiföreningens aktörer fick här mindre inflytande till förmån för en museiprofession med andra prioriteringar. Nu gällde det inte blott att visa upp sjöfartssamlingarna, utan att med föremål, bilder, texter och iscensättningar pedagogiskt berätta om sjöfartens villkor. Ett femtontal galjonsfigurer deltog, samlade i grupp för att väcka känslor hos besökarna.

Också denna utställning revs när specialområdet Sjöfart lades ner i enlighet med ett policyprogram år 2007. Den tid då "gamla sjömän brukade dyka upp, det var en äldre generation med anknytning till segelfartygen" (s. 88) var sedan länge förbi och det sjöhistoriska materialet gavs nu nya roller i andra utställningar. Detta gällde rimligen också galjonsbilderna. Figurerna äger ju en unik expressiv kraft där "de pekar framåt och utåt med gester och blickar" och leder "betraktarens associationer till rörelse, förflyttning, resor och färorna med att färdas till havs" (s. 90). Som publikfriare och berättare har de utgjort tacksamma utgångspunkter för ut-

ställningsproducenter under alla epoker, även om presentationerna idag oftare handlar om att nå målgrupper i olika åldrar än att erbjuda minnesmaterial för ilandgångna äldre sjömän.

Antologin avslutas lika oväntat som inspirerande av ett Aniaradrama, då Ann-Louise Sandahl ("Mot nya horisonter") berättar om rymdsonden Pioneers evighetsresa mot "ögat" i Oxens stjärnbild. Ombord på farkosten finns en etsning föreställande en man och en kvinna. Bilden ska presentera oss för de mottagare i en annan värld som eventuellt kan komma att finna den kraschade sonden. På samma sätt som galjonsfigurerna berättar om en svunnen epok av seglande skepp kan då bilderna på vraket av Pioneer berätta om en mänsklighet som en gång existerade på planeten Jorden...

Anders Björklund, Saltsjö-Duvnäs

Mats Burström: *Barlast. Massor med historia*. Nordic Academic Press, Lund 2017. 119 s., ill. ISBN 978-91-88168-39-9.

I många svenska landskap utgör röjningsrösen eller odlingsrösen, som de ofta kallas, den allra vanligaste typen av kulturhistorisk lämning. Vi har alla sett dem, och kanske i förbigående reflekterat över den möda som ligger bakom de uppkastade stenhögarna vid åkermarkernas utkanter. Fartyg som plöjt oceanerna har istället avsatt barlasthögar. Som en slags marina odlingsrösen återfinns de utmed hamnar och farleder, och minner om äldre tiders seglation.

Barlastens syfte har varit att göra fartyg stabila när tillräckligt tung last saknats ombord. Då fartygen behövt lättas, antingen för att kunna ta ombord tyngre frakter eller för att det blivit dags för underhållsarbete eller vinterförvaring, har barlasten helt enkelt tömts ur, ofta på för ändamålet utsedda platser. Inte sällan har den sedan återanvänts och tagits ombord på nya fartyg. På så vis har tusentals ton sten, grus eller sand transporterats fram och tillbaka mellan kontinenterna.

I *Barlast. Massor med historia* tas för första

gången ett samlat grepp på denna inom arkeologin tämligen utforskade källmaterialkategori. Avsikten är att belysa barlasten inte bara som en förutsättning för sjöfarten, utan också som ett kulturellt fenomen, och som ett massmaterial som på olika sätt bidragit till att forma den värld vi känner idag. Hur kan det komma sig, undrar författaren, att barlasten nästan helt fallit utanför det arkeologiska synfältet? Hur gestaltar sig egentligen barlasten och vad bär den på för historier?

En starkt bidragande orsak till att barlasten sällan uppmärksammas av arkeologer är att den nästan alltid utgjorts av obearbetade stenmaterial och därmed maskerat sig som vanlig natur. Samtidigt utgör barlasten, i synnerhet i de delar av världen där skeppsmask och andra nedbrytande organismer omöjliggjort bevarande av organiskt material, ett av de absolut tydligaste spåren av äldre tiders sjöfart. Som arkeologiskt källmaterial betraktat anses barlast allmänt höra hemma inom den maritima arkeologins intressesfär eller inom det vidare forskningsfältet maritima studier. Här utgör Burströms barlaststudie ett innovativt gästspel, som med sina många referenser till konstnärligt utforskande och sitt utpräglat reflexiva tolkande anlägger nya perspektiv på en tidigare ganska grå lämningstyp.

Att följa barlasten såsom Burström gör är att färdas över tid och rum, och inbjuder också till rörelse över vetenskapliga disciplinränsar. För barlasten är gränsöverskridande såtillvida att den återfinns såväl på land som på havsbottnar, runt om hela jordklotet, och består av såväl forntida som mer sentida material. Dessutom har den ibland ändrat skepnad, då den tagits upp och återanvänts i nya geografiska och kulturella sammanhang.

I boken görs nedslag på ett antal olika platser där barlast på olika sätt påverkat sin omvärld på lite mer oväntade sätt. Flera av exemplen visar hur den seglat vidare från sitt ursprungliga användningsområde och återbrukats till annat än just barlast. Hur barlastflinta från europeiska segelfartyg tagits i anspråk av ursprungsbefolkningen utmed den nordamerikanska Atlantkusten och bearbetats till bössflinta, skrapor eller pilspetsar. Hur den i staden Savannah i USA an-

vänts som byggnadsmaterial till såväl gator som byggnader och till slut blivit stadens signum. Hur ruinerna av den medeltida bebyggelsen i Bristol, som bombades svårt under andra världskriget och skeppades som barlast till Manhattan, fick utgöra grund för nya stadskvarter. Vi får också veta hur *Vasas* barlaststenar omförhandlats till museiföremål och i kraft av detta till slut fått möjlighet att korsa haven för att visas på museer på andra sidan jordklotet, eller hur barlastmalm från Sumatra arbetats om till oigenkännlighet, eller närmare bestämt till svenska praktföremål av ädelmetall.

Andra exempel på barlastens mångfacetterade historia rör dess förmåga att uppträda i oväntade sammanhang och bryta mot kända kulturmönster. Bland annat berättas hur paleolitiska stenredskap kommit med barlasten från Europa till Australien och USA, och hur barlasthögar av flinta i Norge vållat forskare huvudbry och misstagits för stenåldersbosättningar. Kopplingen mellan jord och nation berörs kort i ett kapitel som berättar om hur barlaststen från norska fartyg bildat en egen ö Ångermanälven, i folkmun kallad "Lilla Norge". Slutligen blir vi också upplysta om att barlastens historia inte bara materialiserar sig som död materia utan att den också innehållit fröer och levande organismer – en slags fripassagerare som ibland etablerat sig på främmande kontinenter och gett upphov till ett grönskande och krypande kulturarv.

Den kavalkad över barlastens vindlande öden och äventyr som Burström presenterar är naturligtvis inte komplett. Man kan ana att barlastens vanliga erfarenheter och sammanhang i viss mån valts bort till förmån för mer spektakulära och narrativt gångbara exempel. Vidare ligger författarens huvudsakliga fokus på just sten och inte så mycket på andra ting som också har fungerat som barlast genom historien – och som kanske hade kunnat bredda diskussionen om barlastens materialitet. Lite förvånande är måhända att ingen av fallstudierna utgår från arkeologiska dokumentationer av vrakplatser med barlast eller ägnas åt barlastens varande ombord innan den lämpades ut. I boken finns dock en introduktion som ger en bra orientering om barlastens vidare sammanhang och som samtidigt

tydliggör de medvetet valda avgränsningarna. Här nämns bland annat att barlast även kan bestå av till exempel tegel, järn eller vatten och att den utöver att fungera som tyngd ibland även fått stå till tjänst som begravningsplats eller gömställe för smuggelvaror – samt att den ofta utsöndrade en odör som inte lämnade någon ombord oberörd.

De nedslag som görs i barlastens historia är alldeles tillräckliga för att visa på med vilken lätthet den tunga barlasten rört sig mellan olika världar. Likaså visar de övertygande hur barlast, trots sitt triviala yttre, kan användas till att belysa stora frågor om kulturell identitet och historisk förändring. Hur den kan bidra till att destabilisera uppfattningen om ett föremåls rätta plats och luckra upp gränserna mellan natur och kultur. Sist men inte minst visar barlasten, i Burströms tolkning, hur vi ständigt är omgivna av spår av det förflutna.

Barlast – Massor med historia är kort bok och rikt illustrerad. Den är läst på en eftermiddag men dröjer sig kvar längre. För det är något med barlasten som för tankarna vidare till större sammanhang. För att låna Allan Edwalls ord visar barlasten hur ”allting stort och starkt är byggt av smulor”. Och fastän vi inte längre kan se vilka som byggt med dessa smulor, kan vi upptäcka hur omfattande spåren faktiskt är. Trots att vi inte alltid uppmärksammar den finns historien nästan överallt i den värld vi bebod, som en slags barlast som ger oss en viss stabilitet på färden.

Mirja Arnshav, Stockholm

Håkan Nilsson: *Gå i kloster! Glimtar från 25 års museiverksamhet*. Ystads fornminnesförening, Ystadiana, Ystad 2018. 238 s., ill. ISBN 978-91-639-7921-7.

Museer och kulturarv, och vad museers uppdrag egentligen ska vara, har under de senaste åren varit föremål för stundtals hätska diskussioner i dagspress och andra medier. Förvånansvärt få från museiprofessionen har tagit till orda och

gett sin syn på saken. När Håkan Nilsson, som i 25 år var museichef i Ystad, har skrivit vad som kan benämnas som sina professionella memoarer från sin tid som chef, är det inte heller heta diskussionsämnen som museet som producent av historiesyn och kollektiva minnen som står i fokus. Nilsson har utgått från den ofta oglamösa vardagen på ett litet kommunalt museum och skildrar både kronologiskt och tematiskt hur verksamheten i Ystad utvecklades och förändrades från tidigt 1990-tal till mitten av 2010-talet.

Håkan Nilssons läsare får följa med bakom kulisserna på Klostret i Ystad, en medeltida byggnad som inkluderar franciskanerbrödernas kyrka. Det var mer regel än undantag att de etableringar av kulturhistoriska museer som gjordes under 1800-talet och stor del av 1900-talet hamnade i byggnader som i sig var historiska monument. Nilsson skildrar de svårigheter som det innebär att skapa säkerhet för samlingar, tillgänglighet för besökare, attraktiva utställningsmiljöer och god arbetsmiljö i en medeltida byggnad som egentligen är ett jättestort museiföremål och måste behandlas som ett sådant. Läsaren får också inblickar i det omfattande arbete som görs bakom kulisserna på ett museum. Ett kapitel behandlar flytten av museiföremålen till ändamålsenliga magasinlokaler som Håkan Nilsson var med och organiserade. Utgångsläget var ”rena misären”, men efter många års både administrativt och praktiskt arbete blev situationen till sist att museet fick fungerande magasin. Bland annat här snuddar han vid de kulturpolitiska förhållanden som råder för kommunala museer. Nilsson framhåller i boken det goda samarbete han haft med föreningslivet och de flesta tjänstepersoner och politiker i Ystad, men i kapitlet om föremålshantering och magasinproblematiken citerar han en oförstående och nedlåtande kommunstyrelseledamot.

Bokens tyngdpunkt ligger på det praktiska, vardagliga museiarbetet och hur Klostret i Ystad sakta förändrades och moderniserades under Nilssons 25 år på platsen. Det hade varit intressant att få ta del av lite djupare och mer utvecklade resonemang om just det kulturpolitiska sammanhanget och till exempel museets beroende av arbetsmarknadspolitiska åtgärder för

att kunna bedriva en godtagbar verksamhet. En annan kommunal museichef, Sven B. Ek i Landskrona, skrev 1977 den lilla boken *Kulturrevolutionen börjar i kommunen*. Hur resonerar kommunala kulturchefer och kulturpolitiker på 2000-talet, när kulturarvet trätt fram som ett eget politikområde och som en arena för debatter om tolkningar och prioriteringar? Jag hoppas att Håkan Nilsson med sitt långa tidsperspektiv kan återkomma till detta dynamiska område i kommande publikationer.

Det är många människor som författaren har mött under sitt långa yrkesliv, och ett personregister hade tydliggjort detta och varit en bra service till läsaren. Nilsson har varit sin egen redaktör, vilket är en vansklilig sak för de allra flesta skribenter. Här och där finns störande upprep-

ningar som hade kunnat undvikas med ett granskande redaktörsöga, som också hade kunnat städa bort några av de väldigt många utrops-tecknen i texten. Boken är rikt illustrerad med genomgående mycket vackra bilder och den har fått en utformning som ger bildmaterialet rättvisa, där Nilssons tidigare medarbetare Lucas Gölen varit både formgivare, bildredaktör och i många fall också fotograf. Ystad är att gratulera till att ha en fornminnesförening som har både resurser för och intresse av att producera sådana här vackra och kvalitativa publikationer. Både intresserade Ystadsbor, museikollegor och studenter har stor glädje av den innehållsrika boken, som ger inblickar i museivardagen som annan museologisk litteratur gärna förbigår.

Karin Gustavsson, Malmö/Lund

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debattinlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikel- och recensionsmanuskript sändes i digital form till redaktionen. Artikelmanus granskas av redaktionen och extern läsare. Vid frågor kontakta redaktören.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället. I: Gerholm, Lena (red.): Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne.* Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden.* Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1.*

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Själva texten.
- 3 Numrerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

1 SCENENS DEMIMONDER

Marie Steinrud

23 NYA AVHANDLINGAR

Ida de Wit Sandström KÄRLEKSAFFÄREN *anmäld av Lars Kaijser*

Daniel Svensson SCIENTIZING PERFORMANCE IN ENDURANCE SPORTS
anmäld av Marit Stub Nybelius

Lars Hansson VID GRÄNSEN *anmäld av Anders Gustavsson*

33 RECENSIONER

MITT OCH DITT Karin Salomonsson (red.) *rec. av Kerstin Gunnemark*

KÖKET Ulrika Torell, Jenny Lee & Roger Qvarsell (red.) *rec. av Henrik Ranby*

HANDELSSTAD I FÖRVANDLING Devrim Umut Aslam & Cecilia Fredriksson (red.)
rec. av Niklas Sörum

Therese Nordlund Edvisson DYNASTINS KVINNOR *rec. av Marie Steinrud*

Martin Dackling ISTÄLLET FÖR ÄKTENSKAP *rec. av Irene A. Flygare*

Johanna Widenberg DEN STORA KREATURSDÖDEN *rec. av Ingvar Svanberg*

Anna Larsson, Björn Norlin och Maria Rönnlund DEN SVENSKA SKOLGÅRDENS
HISTORIA *rec. av Kristina Gustafsson*

Mats Hallenberg KAMPEN OM DET ALLMÄNNA BÄSTA *rec. av Henrik Brissman*

UNDERSÖKNING OM DE SÅ KALLADE TATTARE ELLER ZIGEUNER, CINGARI,
BOHEMIENS Lotta Fernstål & Charlotte Hyltén-Cavallius (red.) *rec. av Johnny Strand*

GALGONFIGURENS MÅNGA ÖDEN OCH ÄVENTYR Annika Bünz (red.)
rec. av Anders Björklund

Mats Burström BARLAST *rec. av Mirja Arnshav*

Håkan Nilsson GÅ I KLOSTER! *rec. av Karin Gustavsson*